

A-14289

JULIUS FUČIK

REPORTAŽ
SILMUSEGA
KAELAS

JULIUS FUČIK

*Reportaaž
silmušega kaelas*

SESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1953

A-19289 12

JULIUS FUČIK

Reportaaž
silmušega
kaelaš

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1952

Originaali tiitel:

Юлиус Фучик

СЛОВО ПЕРЕД КАЗНЬЮ

Государственное Издательство

Иностранной Литературы

Москва 1947

*

Tõlkinud ja tšehhikeelse väljaandega ühtlustanud
A. Semper.

Kaane kujundanud *F. Valdvere.*

2

Tartu Riikliku Ülikooli

Raamatukogu

19004

Ravensbrücki koonduslaagris sain ma kaasvan-
gidelt teada, et minu mees Julius Fučík, „Rude
Pravo“ ja „Tvorby“ toimetaja, mõisteti 25. augusti
1943. a. natsliku kohtu poolt Berliinis surma.

Küsimustele ta edaspidisest saatusest vastasid
laagri kõrged seinad mulle vaikimisega.

Pärast hitlerliku Saksamaa purustamist 1945. a.
mais tulid vanglaist ja koonduslaagrist välja van-
gid, keda fašistid ei jõudnud veel surnuks piinata
või tappa. Vabanenute hulgas olin ka mina.

Tulin tagasi vabastatud kodumaale ja hakkasin
kohe otsima oma meest nagu sajad tuhanded tei-
sedki, kes otsisid ja veel praegugi otsivad oma
mehi, naisi, lapsi, isasid ja emasid, kes saksa oku-
pantide poolt olid aetud loendamatuks piinakamb-
reisse.

Sain teada, et Julius Fučík hukati Berliinis neli-
teist päeva pärast surmaotsust, 8. septembril
1943. a.

Sain samuti teada, et Praha Pankraci vanglas
Julius Fučík midagi kirjutas. Seda võimaldas talle
vangivalvur A. Kolinsky, kes tõi kongi paberit
ning pliatsi ja hiljem sealt salaja välja viis täis-
kirjutatud lehekesi.

*Kirjutatud gestapo vanglas Pankracis
kevadil 1943. a.*

Istuda pinguldatult sirgena, toetudes kätega põlvedele ja vahtides üksisilmi Petscheki palee eeluuritavate ootetoa kollasekstõmbunud seinale — see pole kaugeltki kõige mugavam poos mõtisklemiseks. Kuid kas saab mõtet sirgelt istuma panna?

Keegi nimetas kunagi — nüüd vahest ei saagi enam teada, kes ja kunas — eeluuritavate ootetuba Petscheki palees „kinosaaliks“. Suurepärase võrdlus! Suur ruum, kuus rida pikki pinke, pinkidel liikumatud inimesed, nende ees paljas sein nagu ekraan. Kõik maailma kinostuudiod kokku pole vandanud nii palju filme, kui neid sellele seinale on projekteerinud uut ülekuulamist, uusi piinamisi, surma ootavate inimeste silmad. Terved elulood ja pisimadki episoodid, filmid emast, naisest, lastest, rüüstatud kodust, hävinud elust, filmid vaprast seltsimehest ja reetmisest, sellest, kellele sa edasi andsid viimase lendlehe, verest, mis jälle voolama hakkab, tugevast käepigistusest, mis kohustab, — filmid täis õudust ja meelekindlust, vihkamist ja armastust, kartust ja lootust. Elust äralõigatuna näeb siin igaüks iga päev oma silmaga oma surma. Kuid mitte igaüks ei sünni uuesti.

Sadasid kordi olen ma siin näinud filmi enesest, selle filmi tuhandeid üksikasju. Katsun sellest jutustada. Kui aga timukas silmuse varem kokku tõmbab, kui ma oma jutustuse olen lõpetanud, siis jääb järele miljoneid inimesi, kes juurde kirjutavad „happy end'i“.

Inte...
vedele ja vahelid...
austavate...
see pole...
mises. Kuid...
Kee...
enam...
luba...
võimal...
dei...
uusi...
poie...
seis...
püh...
elud...
est...
mid...
kelle...
mis...
mis...
d...
k...
st...
u...

Esimene peatükk

KAKSKUMMEND NELI TUNDI

Viie minuti pärast lööb kell kümme. Imeilus soe kevadeõhtu 24. aprillil 1942. a. Ruttan — kuivõrd seda lubab auväärt, soliidse lonkava härra välimus, kellena ma esinen, — ruttan, et jõuda Jelinekkide poole, enne kui välisuks lukustatakse. Seal ootab mind mu „adjutant“ Mirek. Ma tean, et seekord pole tal minule midagi tähtsat teatada. Ka minul ei ole talle midagi öelda, kuid mu mitteilmumine kokkulepitud kohtamisele võiks tekitada segadust. Peaasi aga, ma ei tahaks heasüdamlikku pererahvast asjata rahutuks teha.

Lahkelt pakutakse mulle tass teed. Mirek on juba siin ja koos temaga on tulnud abielupaar Friedid. Jällegi ettevaatamatus!

„Seltsimehed, mul on rõõm teid näha, aga mitte nii, mitte kõiki korraga. See on ju otsetee vanglasse ja surma. Emba-kumba, kas peate kinni konspiratsioonireegleist või jätate töö, muidu saadate hädaohtu nii iseenda kui teised. Mõistate?“

„Mõistame.“

„Mis te mulle tõite?“

„„Rude Pravo“ mainumbri.“

„Hüva. Mis sinul on, Mirek?“

„Ei midagi uut. Töö läheb hästi...“

„Hüva. See on kõik. Näeme pärast esimest maid. Ma teatan. Nägemiseni.“

„Veel tassike teed, šeff?“

„Ei, ei, proua Jelinek, meid on siin liiga palju.“

„Noh, üks tassike, palun.“

Tulisest teetassist tõuseb auru.

Ukse kell...

Nii hilja öösel? Kes see küll võiks olla?

Külalised pole kannatlike hulgast. Taotakse uksele.

„Avage! Politsei!“

„Ruttu akende juurde! Põgenege! Mul on revolver! Ma pean nad kinni!“

Hilja! Gestapolased akende taga sihivad revolveritest otse tubadesse. Mahalöödud välisuksest muravad nad kööki, siis tuppa. Uks, kaks, kolm... üheksa inimest! Mind nad ei näe, ma seisan nurgas, avatud ukse varjus, otse nende selja taga. Võin siit tulistada takistamatult. Kuid üheksa revolverit on sihitud kahele naisele ja kolmele relvadeta mehele. Niipea kui ma lasen, hukuvad need seal enne mind. Kui ma enda maha lasen, siis on nad niikuinii algava tulistamise ohvrid. Kui ma ei lase, siis istuvad nad vanglas pool aastat, võib-olla aasta ning siis vabastab neid ülestõus. Ainult Mirekil ja minul ei ole pääsu, meid hakatakse piinama. Minult nad juba midagi kätte ei saa, aga Mirekilt? Inimene, kes võitles Hispaanias, kes viibis kaks aastat Prantsusmaal koonduslaagris ja kes sõja ajal illegaalselt Prantsusmaalt Prahasse tuli, — niisugune mees juba alt ei vea. Mul on kaks-kolm sekundit mõtlemiseks.

Tulistamine ei päästa midagi, ma ainult pääsesin piinadest, see-eest aga ohverdaksin asjatult nelja seltsimehe elu. Nii? Nii. Otsustatud.

Tulen peidupaigast välja.

„Ah veel üks!”

Esimene hoop näkku. Sellise hoobiga võib inimese surnuks lüüa.

„Käed üles!”

Teine hoop. Kolmas.

Nii ma seda kujutlesingi.

Eeskujulikult korrastatud korter ongi juba muutunud ümberpaisatud mööbli ja rusude hunnikuks.

Uued hoobid käte ja jalgadega.

„Marss!”

Mind tõugatakse autosse. Revolvriotsad on kogu aeg minu poole pööratud. Teel algab ülekuulamine.

„Kes sa oled?”

„Õpetaja Horak.”

„Valetad!”

Kehitan õlgu.

„Istu paigal või muidu lasen!”

„Laske!”

Kuid lasu asemel tuleb rusikahoop.

Sõidame mööda trammist. Mulle näib, et vagun on kaunistatud valgete vanikutega. Kas pulmatamm, nüüd öösel? Vist hakkab sonima.

Petscheki palee. Ei mõelnud, et kunagi satun siia elusalt. Peaaegu joostes neljandale korrale. Ahaa, kuulus II-A-I — kommunismivastase võitluse osakond. See on vahest isegi huvitav.

Köhn vivalik gestapolane, kes juhtis haarangut, pistab revolvri tuppe ja viib mu kantseleisse. Kostitab sigaretiga.

„Kes sa oled?”

„Õpetaja Horak.”

„Valetad!”

Kell ta käel näitab üksteistkümmend.

„Läbi otsidal!“

Algab läbiotsimine. Mul rebitakse riided seljast.

„Tal on isikutunnistus!“

„Kelle nimele?“

„Õpetaja Horak.“

„Kontrollida.“

Telefon.

„Noh muidugi, pole sisse kirjutatud. Valedokument.“

„Kes selle sulle välja andis?“

„Politseivalitsus.“

Esimene kepihoop. Teine. Kolmas. Kas neid lugeda? Vaevalt sul, vennas, seda statistikat kunagi tarvis läheb.

„Nimi? Vastal! Aadress? Vastal! Kellega kokku said? Vastal! Salakorter? Vastal! Vastal! Vastal! Või muidu teeme su lõmaks!“

Kui palju hoope kannatab küll välja terve inimene?

Raadios kesköösinaal. Suletakse kohvikud, viimased külastajad lähevad koju, armunud paarid viivitavad värava ees ega raatsi lahkuda. Pikk kõhetu gestapolane astub lõbusalt muiates tuppa.

„Kõik on korras... härra toimetaja?“

Kes neile ütles? Jelinekid? Friedid? Kuid nemad ei tea isegi mu nime.

„Noh, näed, meil on kõik teada. Räägi ometi! Ole mõistlik!“

Omapärane sõnastik: olla mõistlik tähendab — olla reetja.

Ma ei ole mõistlik.

„Kinni siduda! Ja andke talle!“

Kell üks. Liiguvad viimased trammid, tänavad on tühjenenud, raadio soovib oma ustavamaile kuulajaile head ööd.

„Kes peale sinu veel kuulub Keskkomiteesse? Kus on teie saatejaamad? Kus on trükikojad? Vasta! Vasta! Vasta!”

Nüüd on mul juba kergem hoope lugeda. Valutavad ainult ärapuretud huuled, muud valu ma enam ei tunne.

„Jalad lahti!”

Jah, jalatallad ei ole veel tuimad. Ma tunnen seda. Viies, kuues, seitsmes hoop. Tundub, kepp tahab otse ajju tungida.

Kell kaks. Praha magab, võib-olla ainult kuskil hakkab laps nutma läbi une ja mees puudutab naist õlast.

„Vasta! Vasta!”

Veian keelega üle igemete, püüan lugeda, kui palju hambaid on välja pekstud. Arv läheb segi. Kaksteist, viisteist, seitseteist? Ei, see on gestapolaste arv, kes mind „üle kuulavad”. Mõned on nähtavasti juba väsinud. Aga surm ikka veel ei tule.

Kell kolm. Linna äärest läheneb hommik. Aedviljamüüjad hakkavad turu poole liikuma, kojamehed ilmuvad tänavaid pühkima. Nagu näha, on mulle määratud elada veel üks päev.

Tuuakse sisse mu naine.

„Tunnete seda meest?”

Neelatan alla vere, et ta seda ei näeks. Õieti on see asjatu, sest verd on ju igal pool, tilgub isegi sõrmeotstest.

„Kas tunnete teda?”

„Ei, ei tunne!”

Ütles nõnda ja isegi pilguga ei ilmutanud oma õudustunnet. Kallis! Pidas sõna — mitte kunagi mind ära tunda, kuigi see on nüüd juba mõttetu. Aga kes siis ometi neile mu nime teada andis?

Ta viiakse ära. Ma heidan talle hüvastijätuks

kõige rõõmsama pilgu, milleks üldse veel võimeline olen. Arvatavasti see polnudki rõõmus. Ei tea.

Kell neli. Kas koidab? Või veel mitte? Pimendatud aknad ei vasta. Aga surm ikka veel ei tule. Kas ta tulekut mitte kiirendada? Aga kuidas?

Ma lõin kedagi ja kukkusin põrandale. Mulle sööstetakse kallale. Mind tallatakse jalgadega. Nüüd on lõpp lähedal. Must gestapolane haarab mind habemest ja irvitab kahjurõõmsalt, näidates käputäit väljakistud karvu. See on tõepoolest naljakas. Mingit valu ma enam ei tunne.

Kell viis, kuus, seitse, kümme, keskpäev, töölised lähevad tööle ja töölt koju, lapsed lähevad kooli ja tulevad koolist, ärides kaubeldakse, kodudes keedetakse lõunat, ema arvatavasti tuletab mind meelde, seltsimehed teavad juba, et olen areteeritud, ja võtavad ettevaatusabinõusid tarvitusele... juhuks, kui ma midagi välja lobisen... Ei, ärge kartke, seda ei juhtu, uskuge! Ja lõpp on juba lähedal. Kõik toimub kui unes, raskes, haiglates unes. Langevad hoobid, siis voolab minu peale vett, siis jälle hoobid, ja jälle: „Vasta, vasta, vastal!“ Aga mina ikka veel ei sure. Ema, isa, miks olen ma nii tugevana maailma sündinud?

Päev lõpeb. Kell on viis. Kõik on juba väsinud. Hoope langeb nüüd harva, pikkade vaheaegade järel, rohkem inertsil mõjul. Ja korraga kõlab kauget, nägematust kaugusest rahulik vaikne hääl, mis toob kergendust:

„Er hat schon genug!“¹

Ja siis ma istun, laud mu ees kõigub, keegi annab mulle juua, keegi pakub sigaretti, mida ma pole suuteline kinni hoidma, keegi katsub mulle

¹ Talle jätkub juba! (Toim. märkus.)

kingi jalga ajada ja ütleb, et nad ei lähe. Siis mind poolenisti talutatakse, poolenisti kantakse trepist alla autosse; me sõidame, jälle sihib keegi minule revolvriga, mulle teeb see nalja. Jälle möödume valgete vanikutega ehitud trammist, kuid see on nähtavasti ainult uni, palavikus sonimine, agoonia või juba surm. Kuid surra on ju raske, minul aga pole enam sugugi raske, tunnen end sulgkergena, veel üks ohe ja — lõpp...

Kas lõpp? Ei, veel mitte, ikka veel mitte. Ma seisan jälle püsti, jah, püsti, üksi, ilma teiste abita, ja otse mu ees on räpaselt kollane sein, üle pritsitud — millega? — näib, et verega... jah, see on veri; tõstan käe ja katsun verd sõrmega laiali ajada... see lähebki laiali... muidugi minu värske veri...

Keegi lööb mulle tagant pähe ja käsib käed üles tõsta ning kükitusi teha; kolmandal kükitusel kukun maha...

Vibalik SS-lane seisab mu kohal ja katsub mind jalahoopidega püsti ajada — asjata vaev; mind valatakse uuesti veega üle, ma istun jälle, keegi naine annab mulle rohtu ja käsib, kust mul valutab. Ja äkki tundub mulle, et kogu mu valu on mu südames.

„Sul ei ole südant,“ ütleb vibalik SS-lane.

„On siiski,“ vastan ma ja tunnen korraga uhkust: mul on veel küllalt jõudu, et oma südame kaitseks välja astuda.

Siis jälle kaob kõik: sein, naine rohuga ja vibalik SS-lane...

Nüüd on mu ees vangikongi avatud uks. Paks SS-lane veab mind sisse, tõmbab mu seljast särgiräbalad, paneb mind õlgkoti peale, kobab mu paistetanud keha, käsib kompresse teha.

"Vaata ainult," ütleb ta teisele ja vangutab pead, "on aga meistrid olnud!"

Ja jällegi häälm eemalt, nägematust kaugusest, rahulik vaikne häälm, mis toob kergendust: "Hommikuni niikuinii ei ela."

Viie minuti pärast lööb kell kümme. Imeilus soe kevadeõhtu 25. aprillil 1942. a.

Teine peatükk

SUREMINE

„Kui silmist juba valgus kaob
ja ihust lahkub hing...“

Kaks inimest kõnnivad, käed risti pandud, raskete, aeglaste sammudega kabeli valgete võlvide all ja venitades, ebaharmoniliste häältega laulavad kurba kirikulaulu:

„Kui silmist juba valgus kaob
ja ihust lahkub hing,
siis sinna, kus ei ole ööd,
suur issand kutsub mind...“

Keegi on surnud. Kes? Ma katsun pead kää-
nata... Arvatavasti näen ma puusärki koolnuga
ja kaht küünalt peatsis.

„Siis sinna, kus ei ole ööd,
suur issand kutsub mind...“

Mul õnnestus silmi tõsta. Kuid ma ei näe kedagi
muud. Pole kedagi — ainult nemad ja mina. Kellele
nad siis laulavad surmalaulu?

„Seal igavesti säramas
on taevasa täht.“

See on matusetalitus. Päris tõeline matusetalitus.
Keda nad siis matavad? Kes siin on? Ainult nemad

kahekesi ja mina. Ah jaa — mina! Niisiis need on minu matused. Kuulge, inimesed, see on arusaamatus! Ma ei ole ju surnud, ma elan. Näete, ma vaatan teile, kõnelen teiega. Jätke juba! Ärge matke mind!

„Siis kallimaile ütleme
veel viimse hüvasti...“

Nad ei kuule. On nad kurdid või? Kas ma ei räägi siis küllalt valjusti? Või ma olen tõepoolest surnud ja nad ei kuule kehatut häält? Aga mu keha lamab siin kummuli ja ma vaatan pealt omaenda matuseid... Naljakas!

„Ning õnnes üles tõstame
me silmad armsasti.“

Ma tuletan meelde, mis juhtus. Keegi tõstis mu suure vaevaga üles ja riietas mind. Siis kanti mind kandraamil, rasked rautatud saapad kolksusid koridoris... Siis... See on kõik. Enam ma ei tea. Enam ei tule midagi meelde.

„Kus pole ööd, ei pimedust...“

Kuid kõik see on mõttetus. Ma elan. Ma tunnen ähmaselt valu ja janu. Ega surnud ometi juua taha. Pingutan kogu jõudu, et kätt liigutada, ja kellegi võõras, sugugi mitte minu hääl ütleb: „Juua!“

Viimaks ometi! Mõlemad inimesed lakkavad ringi käimast. Nad kummarduvad minu kohale, üks neist tõstab mu pea ja ulatab suule kopakese veega.

„Vennas, pead midagi sööma. Juba kaks ööpäeva sa aina jood ja jood.“

Mis ta ütleb? Kaks ööpäeva? Mis päev siis täna on?

„Esmaspäev.“

Esmaspäev! Aga mind areteeriti reedel. Kuidas

pea huugab! Ja kuidas vesi kosutab. Magada! Laske mind magada! Veetilk ähmastas lätte selget pinda. See on allikas aasal, kuskil mägedes... Tean, see on vahimajakese juures seal Roklani lähedal... Peenikest lakkamatut vihma sahiseb okasmetsas... Kui magus uni!...

...Kui ma uuesti ärkan, on teisipäeva õhtu. Minu kohal seisab koer. Hundikoer. Ta vaatab uurivalt mu otsa oma ilusate tarkade silmadega ja küsib:

„Kus sa elasid?“

Ei, seda ei küsinud koer, vaid kellegi teise hää. Veel keegi seisab minu kohal. Näen saapapaari... veel teist paari, vormipükse, kõrgemale vaadata aga ei suuda, pea käib ringi. Ah, kõik see pole tähtis, laske mind magada...

Kolmapäev.

Kaks inimest, kes kirikulaule laulsid, istuvad nüüd laua juures ja söövad savikaussidest. Ma eraldan neid juba selgesti. Uks on noorem, teine vanem, üsna elatanud. Munkadega nad ei sarnane. Ja kabel ei ole enam kabel, vaid vangikong nagu sajad teised: laudpõrand, raske tume uks...

Lukus kriuksub võti, mõlemad mehed hüppavad üles ja tõmbuvad valveseisakusse, kaks SS-last tulevad sisse ja käsivad mind riietada. Poleks iialgi uskunud, et niipalju valu võib sünnitada iga käis, iga püksisäär... Mind pannakse kanderamile ja viiakse trepist alla. Rasked rautatud saapad kõmavad koridoris... Seda teed mind kord juba viidi. Kuhu viib see tee, missugusesse põrgusse? Poolpimedasse süngesse areteeritute vastuvõtmise kantseleisse. Kanderam paigutatakse põrandale ja tehtult heasüdamlik tšehhi hää lõlgib saksakeelse raevunud röögatuse:

„Tunned teda?”

Ma toetan käega lõuga. Kandraami ees seisab noor laianäoline tüdruk. Seisab uhkelt, täiesti sirgelt, pea püsti, aga mitte väljakutsuvalt, vaid väarikalt. Ainult ta silmad on kergelt langetatud, täpselt niipalju, et mind näha ja pilguga tervitada.

„Ei tunne.”

Mäletan, et ma teda põgusalt nägin tol pöörasel ööl Petscheki lossis. Nüüd näeme teineteist teist korda. Kahju, et seda kolmat korda ei juhtu, sest tahaksin suruda ta kätt selle eest, et ta käitus niisuguse väarikusega. See oli Arnošt Lorenzi naine. Ta tapeti kohe piiramisseaduse esimestel päevadel 1942. a.

„Teda sa kindlasti tunned.”

Anička Jirasek! Mu jumal, Anička, kuidas teie siis siia sattusite? Ei, ei, mina ei nimetanud teie nime, teie ei tunne mind ja mina ei ole teiega tuttav. Mõistate, ei ole tuttav!

„Ka teda ma ei tunne.”

„Ole mõistlik, inimene!”

„Ei tunne!”

„Julius, sellest ei ole kasu,” ütleb Anička, ja ainult vaevu tähelepandavad sõrmeliigutused, millega ta taskurätti kokku pigistab, reedavad ta erust. „Sellest ei ole kasu, mind on juba ära tuntud.”

„Kes?”

„Vait!” katkestatakse teda ja tõugatakse kiiresti minu juurest eemale, kui ta kummardub ja minule kätt sirutab.

Anička!

Teisi küsimusi ma enam ei kuule. Kuidagi nagu kõrvalt, valu tundmata ja nagu pealtvaatajana tajun, kuidas kaks SS-last mind kongi tagasi kannan.

vad ja jõhkralt kanderaami raputades minult irvitades küsivad, kas poleks mitte parem kiikuda silmuses.

Neljapäev.

Ma hakkan juba oma ümbrust tajuma. Uht minu kambrikaaslast kutsutakse Kareliks. Vanemat nimetab ta „isaks“. See jutustab mulle midagi endast, kuid mul läheb peas kõik segi... Mingsugune kaevandus, lapsed pinkidel... kuulduv kellahelinat. Kas kuskil on tulekahju?

Räägitakse, et minu juures käivad iga päev arst ja SS-velsker. Küllap ma siis ei ole veel nii väga otsas, paranen varsti ja muutun jälle vahvaks. Seda kordab mulle visalt „isa“, Karel aga kinnitab seda nii innukalt, et ma hoolimata oma seisukorrast mõistan: nad tahavad mind lohutada. Toredad poisid! Kahju, et ma ei saa neid uskuda.

Keskpäev.

Kongiuks avaneb ja hääletult, nagu kikivarbail, jookseb sisse koer, peatub mu peatsis ja silmitseb mind uuesti uurivalt.

Kõrval jällegi kaks saapapaari. Nüüd ma juba tean: üks paar kuulub koera peremehele, Pankraci vangla ülemale, teine gestapo kommunismivastase osakonna juhatajale, kes mind tol ööl üle kuulas. Ja veel üks isik erariides. Mu pilk libiseb aegamisi üles — jah, ma tunnen ka teda; see on too vibalik, kõhetu gestapolare, kes juhtis operatiivgruppi, kui mind areteeriti.

Ulemus istub toolile ja alustab ülekuulamist.

„Sa oled oma mängu kaotanud, mõtle vähemalt iseenesele. Räägi!“

Ta pakub mulle sigaretti. Ma ei taha. Ma ei suudaks seda sõrmede vahel hoida.

„Kui kaua sa elasid Baxide juures?“

Baxide juures! Ka see on neil teada! Kes neile seda ütles?

„Näed, meil on kõik teada. Räägi!”

Kui teil kõik teada on, milleks siis mina veel pean rääkima? Ma ei ole elanud asjata ega tee endale häbi oma elu lõpul.

Ülekuulamine kestab tunni. Ülekuulaja ei karju, kannatlikult kordab ta üht ja sama küsimust ja siis, ära ootamata vastust, esitab teise, kolmanda, kümenda.

„Kas sa tõesti ei mõista? Kõik on otsas, te olete oma mängu kaotanud. Teie kõik.”

„Ainult mina olen kaotanud.”

„Sa ikka veel usud kommuuni võidusse?”

„Muidugi.”

„Kas ta tõesti usub?” küsib ülemus saksa keeles, kuna vibalik gestapolane tõlgib: „Ta usub veel Venemaa võidusse.”

„Muidugi, teist lõppu ei saagi olla.”

Olen väsinud. Ma pingutasin kõike oma jõudu, et valvel olla, ja nüüd jätab teadvus mind kiiresti maha nagu veri, mis voolab sügavast haavast. Näen veel, kuidas mulle kätt sirutatakse — nähtavasti märgati mu näol surma pitserit. Muidugi, mõnel maal oli timukal isegi kombeks suudelda surmatavat enne hukkamist.

Õhtu.

Kaks inimest kõnnivad sõõris, käed kokku pandud, ja venitavad ebaharmoniliste häältega kurba laulu:

„Kui silmist juba valgus kaob
ja ihust lähkub hing...”

Ah, inimesed, jätke järele! Võib-olla see laul ei olegi nii halb, kuid täna on esimese mai eelõhtu,

kõige toredama, kõige rõõmsama pidupäeva eelõhtu. Katsun laulda midagi rõõmsat, kuid nähtavasti kõlab see veel süngemalt, sest Karel pöörab näo kõrvale, „isa“ aga pühib silmi. Olgu. Kuid ma ei anna alla, vaid laulan edasi, kuni nad minuga kaasa löövad. Rahuldatuna ma uinun.

Esimese mai varane hommik.

Kell vangla tornis lööb kolm. Esimest korda kuulen selgesti kellalööke. Esimest korda pärast areteerimist olen täiel teadvusel. Ma tunnen, kuidas läbi avatud akna voolab värsket õhku, tuulutab minu magamiskotti põrandal, õlekõrred torgivad mu rinda ja kõhtu. Iga mu keha rakuke valutab tuhandel eri viisil. Mul on raske hingata. Äkitselt, nagu oleks aken lahti prahvatanud, läbistab mind mõte: see on ots, ma suren.

Kui kaua ei tulnud sa, surm! Ja siiski ma lootsin, et me sinuga kohtume alles pärast pikki aastaid, et ma veel hakkan elama vaba elu, palju töötama, palju armastama, palju laulma ja hulkuma maailmas. Ma ju alles äsja sain küpseks, mul oli nii palju jõudu. Nüüd seda enam ei ole. Viimased hingetõmbed.

Armastasin elu ja astusin tema pärast võitlusse. Ma armastasin teid, inimesed, ja olin õnnelik, kui te mulle samaga vastasite, ja kannatasin, kui te mind ei mõistnud. Kellele ülekohtu tegin, andku andeks, keda rõõmustasin, ärgu unustagu! Ärgu mu nimi kelleski nukrust äratagu. See on mu testament teile, isa, ema ja õed, — sulle, mu Gustina, teile, mu seltsimehed, kõigile, kellega mul oli hea olla. Kui pisarad teil aitavad pesta kurbuseviolet silmist, nutke. Kuid ärge haletsege. Ma elasin selleks, et elu oleks rõõmus, suren selle eest ja oleks ülekohtune asetada mu hauale kurbuse inglit.

Esimene mail! Sel kellaajal me juba korraldasime äärelinnas oma ridu ja seadsime valmis oma lippe. Sel tunnil Moskva tänavail sammuvad juba esimesed sõjaväeread, minnes maiparaadile. Ja miljonid inimesed võitlevad praegu viimast võitlust inimsoo vabaduse eest. Tuhanded langevad ses võitluses. Mina olen üks neist. Olla üks viimse lahingu sõdureist — see on suurepärane.

Aga suremine pole sugugi suurepärane. Ma lämbun. Mul pole õhku. Ma kuulen oma kurgus korinat. Nõnda äratan viimaks veel seltsimehed. Hea oleks kurku niisutada lonksu veega... Kuid vesi kopas on ära joodud. Kõigest kuus sammu minust eemal, kongi nurgas, vesikloseti põhjal on vett. Kuid kas jätkub mul jõudu sinna jõuda?

Rooman kõhuli, tasa, ettevaatlikult, nagu oleks surses kõige tähtsam — mitte kedagi äratada. Näe, roomasingi pärale. Joon läkastades vett vesikloseti põhjalt.

Ei tea, kui kaua see kestis, kui kaua ma tagasi roomasin. Teadvus kipub jälle kaduma. Otsin oma pulssi ega leia. Süda tõusis kurku ja langes kiiresti alla. Ka mina langen. Langen aegamisi. Ja langedes kuulen Kareli häält:

„Isa, isa, kuule! Vaeseke sureb!”

*

Hommikul tuli arst.

Kuulsin sellest palju hiljem.

Ta vaatas mu läbi ja vangutas pead. Siis läks tagasi laatsaretti, rebis katki teatelehe minu surma üle, mille ta juba õhtul oli täitnud, ja ütles spetsialisti lugupidamisega:

„Hobuse organism!”

Kolmas peatükk

KONG NR. 267

Seitse sammu uksest aknani, seitse sammu aknast ukseni.

Seda tean ma hästi.

Kui palju kordi olen ma seda vahemaad mööda vangikongi laudpõrandat mõõtnud! Võib-olla just samas kongis istusin ma ka tookord — selle eest, et liiga selgesti nägin, kui hukatuslik on rahvale tšehhi kodanluse poliitika! Ja praegu puuakse mu rahvast risti, ukse taga koridoris käivad fašistlikud valvurid ning kuskil väljaspool vanglamüüre punuvad pimedad poliitilised loitsijad uuesti reetmise niiti. Kui palju sajandeid on tarvis inimesele, et selgelt nägema hakata? Kui mitmest tuhandest vangikongist on inimsoo esindajad juba läbi käinud oma teel progressile? Ja kui paljusid tuleb neil veel läbida? Lõppu pole näha. Aga ometi: maailm pole enam talveunes, ta ei maga!

Seitse sammu edasi, seitse tagasi. Uhel seinal on ülestõstetav koiku, teisel näotu määrdunud-punane riiul savinõudega. Jah, see kõik on mulle tuttav. Tõsi, nüüd on siin küll üht-teist mehhaniseeritud: on sisse seatud keskküte, paraski asemel on nurgas vesiklosett. Ja peaasi — inimesed on mehhaniseeritud. Vangid peavad olema auto-

maadid. Vajutage nupule, see tähendab, ragistage võtmega lukus või avage „silm“, ja vangid, tehku nad mis tahes, hüppavad üles ning seisavad sirgelt nagu tikud; üks paisatakse lahti ja kongivanem põrutab ühe hingetõmbega:

„Achtung! Kongiskakksadakuuskümmendseitseonkolmvangikõikkorras.“

Niisiis 267. See on meie kong.

Kuid meie automaat on natuke rikkis; hüppab püsti ainult kaks. Mina laman aluskotil akna juures, laman kummuli nädala, kaks nädalat, kuu, poolteist kuud, ja pöördun uuesti tagasi ellu: juba pööran pead, juba tõstan kätt, juba ajan ennast püsti küünarnukkidele ja katsun isegi seljale pöörata. Loomulikult on seda kõike kergem kirjeldada kui läbi elada.

Ka kong on muutunud. „Kolme“ asemel on uksele riputatud „kaks“, oleme ainult kahekesi. On kadunud Karel, noorem kahest kaaslasest, kes mind matsid kurva lauluga. On jäänud ainult mälestus ta heast südamest. Tõtt öelda, ma mäletan ainult kaunis ähmaselt ta kaht viimast siinoleku päeva. Kannatlikult jutustas ta mulle korduvalt oma lugu, mina jäin aga ta jutustuse ajal pahatihti magama.

Ta nimi oli Karel Malec; ameti poolest oli ta masinist, töötas kaevanduses kuskil Hudlici lähedal ja kandis sealt salaja välja lõhkeainet põrandaluste jaoks. Istub juba ligikaudu kaks aastat, nüüd aga sõidab kohtusse, arvatavasti Berliini. Neid, selles asjas areteerituid, on terve rühm. Mis nendest saab, ei taha mõeldagi. Karelil on naine ja kaks last, ta armastab neid, armastab väga... „Kuid see oli mu kohus, mõistad, teisiti ei saanud.“

Ta istub kaua minu kõrval ja katsub mind sööma

sundida. Ma ei saa. Laupäeval — kas ma tõesti olen siin juba kaheksandat päeva? — otsustab ta tarvitusele võtta äärmise abinõu: kannab ette politsei veltveeblike — vangla velskrile, et ma kogu aja pole midagi sünnud. Alati mureliku näoga SS-vormis veltveebel, ilma kelle teadmata tšehhist arstil ei ole võimalik välja kirjutada isegi aspiriini, toob isiklikult kausitäie haiglaleent ja seisab mu kõrval, kuni ma kõik olen ära sünnud. Karel on väga rahul oma vahelesegamise tagajärgedega ja järgmisel päeval valab ise minusse kausitäie pühapäeva-suppi.

Kuid teisest toidust ei tule midagi välja: purustatud igemetega ei saa närida isegi pühapäevaguljaši pehmekskeedetud kartuleid, paistetanud kõri aga keeldub läbi laskmast vähegi kõvemat tükki.

„Guljaš, ja sedagi ei söö,“ kaebab Karel, kurvalt pead raputades.

Siis sööb ta isuga minu portsjoni, jagades seda ausalt „isaga“.

Kes pole olnud 1942. aastal Praha Pankraci vanglas, see ei tea ega võigi teada, mis on guljaš! Korrapäraselt, isegi kõige raskemal aegadel, kui kõigil vangidel kõht näljast korises, kui saunas pesid end kõndivad luukered, kui igaüks kas või silmadega kippus kallale kaaslase portsjonile, kui vastik, kuivast aedviljast valmistatud ja tomatimahlaga lahjendatud puder näis ihaldatava maiusroana — neil raskeil aegadel raputasid söögitoojad korrapäraselt kaks korda nädalas, neljapäeviti ja pühapäeviti, meie kaussidesse kartuliportsjoni ja valasid sellele otsa lusikatäie kastet mõne liha-kiuga. See maitstes muinasjutuliselt heal! Kuid asi pole ainult selles: guljaš oli elav meeldetuletus

inimese elust, selles oli midagi kodust, midagi loomulikku tolles gestapo vangla julmas loomuvastasuses.

Möödus kaks kuud ja ma mõistsin hästi Kareli imestust: guljaš, ja ta ei söö! Kas võis olla veenvamat ennustust mu peatselt surmast?

Samal ööl kell kaks Karel äratati. Viis minutit anti talle aega enda korraldamiseks, otsekui seisaks tal ees minek kuhugi siiasamasse lähedale, nagu ei seisaks tal ees tee teise vanglasse, koondu-laagrisse, hukkamispaika või kes teab kuhu! Karel sai veel aega minu õlgkoti kõrvale põlvili heita, mind emmata ja mu pead suudelda.

Koridorist kostis valvuri järsk käratus, mis meelde tuletas, et vanglas pole kohta inimlikele tunnetele.

Karelike kadus ukse taha, lukk laksatas kinni...

Me jäime kahekesi.

Kas saame veel kunagi kokku, sõber? Ja millal lahkume teineteisest meie, mahajäänud? Kumb meist kahest lahkub sellest kambrist esimesena? Kuhu ta läheb? Kes teda kutsub, kas valvur SS-vormis või surm ise, kes vormi ei kannan?

Praegu, mil ma kirjutan, on minus säilinud vaid kauge vastukaja neist tunnetest, mis meid erutasid sellel esimesel lahkumisel. Tollest ajast on möödunud juba aasta ja mõtted, millega seltsimeest saatsime, on sageli tagasi tulnud, vahel õige pealetükkivalt. Number kaks kongi uksele asendus kolmega, mis jällegi koha loovutas kahele, siis ilmusid jälle „3“, „2“, „3“, „2“, tulid uued vangid ja läksid jälle, ja ainult need kaks, kes algul kahekesi jäid kongi nr. 267, ei ole ikka veel teineteisest lahkunud: „isa“ ja mina.

*

„Isa“ — see on kuuekümneaastane õpetaja Josef Pešek, kooli õppenõukogu esimees. Ta areteeriti kaheksakümmend viis päeva enne mind „vandenõu pärast Saksa riigi vastu“, mis seisis töös vaba tšehhi kooli reformiprojekti kallal.

„Isa“ — see on...

Aga kuidas teda kirjeldada? See on raske töö! Kaks inimest, üks kong ja aasta siinset elu. Selle ajaga kadusid ära jutumärgid sõnalt „isa“, selle aasta jooksul muutusid kaks eri vanusega vangi tõeliselt isaks ja pojaks, selle aastaga omandasime teineteise harjumused, lemmiksõnad ja isegi intonatsioonid. Katsu nüüd veel eraldada, mis on minu ja mis tema, „isa“ oma, millega tema siia kongi tuli ja millega mina.

Oöd läbi valvas ta minu juures ja peletas lähenevat surma eemale märgade kompressidega. Ennastalgavalt kõrvaldas ta mäda mu haavadest ja kunagi ei lasknud ta paista, et haistab mu magamiskotist levivat mädalehka. Ta pesi ja parandas mu räbalaiks muutunud särki, seda esimese ülekuulamise ohvrit, ja kui see lõplikult oli lagunened, tõmbas ta mulle selga oma särki. Ta tõi mulle maarjalille ja rohukõrre, mis ta, riskides karistust teenida, oli noppinud õuest pooletunnise hommikuse jalutuskäigu ajal. Kui mind viidi uutele ülekuulamistele, saatis ta mind sõbraliku pilguga. Ja kui ma tagasi tuln, pani ta uusi kompresse mu uutele haavadele. Valvates ootas ta mu tagasitulekut öistelt ülekuulamistelt ega heitnud enne puhkama, kui oli minu magama pannud, mind vaibaga hoolikalt kinni katnud.

Nii algas meie sõprus. See ei muutunud ka hiljem, kui ma suutsin jalgadel seista ja tasuda pojavõlga.

Kuid nõnda, ühe hingetõmbega, ei saa kõike kirjeldada. Sel aastal oli elu kongis nr. 267 sündmusterikas ja kõike, mis juhtus, elas omamoodi läbi ka isa. Sellest kõigest on vaja jutustada, ja mu lugu ei ole veel lõppenud. (See kõlab isegi mingi lootusena.)

*

Elu kongis nr. 267 oli sündmusterikas. Peaaegu iga tund avanes uks ja tulid valvurid. See oli eeskirjadekohane kõvendatud valve kardetava kommunistliku kurjategija järele, lisaks sellele aga äratasin ma lihtsalt uudishimu. Vanglas suri sageli inimesi, kes oleksid pidanud ellu jääma. Harva juhtus, et ei surnud see, kelle paratamatus surmas olid kõik veendunud. Meie kongi tulid valvurid isegi teistelt majakordadelt ja alustasid juttu või tõtsid vaikides vaiba üles ning asjatundja pilguga silmitsesid mu haavu, ja siis, sõltuvalt iseloomust, kas heitsid jõhkral nalja või võtsid peaaegu sõbraliku tooni.

Üks neist — meie hüüdsime teda Möldriks — tuli teistest sagedamini ja päris laialt muheldes, kas „punasele kuradile“ midagi vaja ei lähe. Ei, tänan, mulle ei ole midagi vaja. Mõne päeva pärast leidis Mölder, et „punasele kuradile“ on siiski midagi vaja, nimelt habemeajamist. Ja tõigi habemeajaja. See oli esimene vang mujalt kongist, kellega siin tutvusin: seltsimees Boček.

Möldri hoolitsus osutus karuteeneks. Isa hoiab mu pead, Boček aga, istudes magamiskoti äärel, katsub nüri žiletiga rajuda sihti mu tugevaise harjastesse. Ta käed värisevad ja ta silmis on pisarad, ta on kindel, et ajab habet surijal. Katsun teda rahustada:

„Ära karda, sõber! Kui ma suutsin taluda ülekuulamist Petscheki palees, küllap siis kannatan välja ka su habemeajamise.“

Kuid jõudu on mul vähe ja meil mõlemal tuleb sageli hinge tõmmata.

Kahe päeva pärast tutvun veel kahe vangiga. Gestapo ülemused Petscheki palees on kärsitud: nad saadavad minu järele, aga kuna velsker iga kord kirjutab väljakutsele „Transportunfähig“, siis teevad nad korralduse mind kohale toimetada ükskõik mis kombel. Ja nii panevadki kaks „koridorimehe“ riietuses vangi kandraami meie ukse ette maha. Isa tõmbab mulle suure vaevaga riided selga, seltsimehed asetavad mind kandraamile ja kannavad. Uks neist on seltsimees Skoržepa, tulevane hoolikas „koridorimees“, teine on... Kui trepist alla laskume ja ma küljele kaldunud kandraamilt maha hakkam libisema, kummardub üks neist minu poole ja ütleb paljutähendavalt:

„Pea vastu!“

Ja siis, veel tasem, annab mõne sõnaga edasi uudised.

Seekord me ei peatu kantseleis. Mööda pikka koridori kantakse mind edasi välisukse poole. Koridor on rahvast täis — täna on neljapäev, päev, mil omastel lubatakse tulla areteeritute pesu järele. Kõik pöörduvad selle nukra rongkäigu poole, kõigi pilkudes on haletsust ja kaastunnet; mulle see ei meeldi. Tõstan käre ja pigistan sõrmed rusikasse. Võib-olla inimesed koridoris näevad ja mõistavad, et ma neid tervitan. See on minu poolt muidugi naiivne katse, kuid rohkem ma ei suuda, pole jõudu.

Vangla õues asetati kandraam veoautole, kaks SS-meest istusid autojuhi juurde, kaks teist, käed

lahtinööbitud revolvritaskuil, asusid mu peat-
sisse — ja sõit algas.

Tee polnud kaugeltki eeskujulik: üks auk, teine... me ei jõudnud sõita kahtsada meetritki, kui kaotasin meelemärkuse. See oli naljakas sõit mööda Praha tänavaid: viietonnine veoauto, mis määratud kolmekümnele areteeritule, raiskab bensiini üheainsa vangi pärast ja neli SS-last revolvrõitega, vahtides metsiku pilguga ringi, valvavad elutut keha, et see käest ära ei jookseks.

Järgmisel päeval nali kordus. Seekord pidasin vastu kuni Petscheki paleeni. Ulekuulamine polnud pikk. Gestapolane Friedrich „puudutas“ mind pisut ettevaatamatult, ja jällegi veeti mind tagasi meelemärkusetult.

Algasid päevad, mil ma enam ei kahelnud, et elan: valu, elu lihalik õde, tuletas mulle seda kaunis tajutavalt meelde. Vangla juba teadis, et olen mingi hooletuse tõttu elama jäänud, ja saatis mulle tervitusi: need tulid läbi paksude seinte, mis andsid ettevaatlikult edasi koputusi, nägin neid ka sööki laialikandvate koridorimeeste silmis.

Ainult mu naine ei teadnud minust midagi. Uksikkongis, ainult üks majakord minust madalamal ja kolm-neli kongi edasi, elas ta kartuses ja lootuses kuni tolle päevani, mil naaber talle hommikuse jalutuskäigu ajal sosistas, et ma olen ülekuulamise ajal vaeseomaks pekstud ja kongis surnud.

Gusta kõndis hoovis, kõik tiirles ta silmade ees, ta ei tundnud, kuidas naisvalvur teda korduvalt „lohutas“ sellega, et tõukas talle rusikaga näkku ja ajas teda tagasi ritta, püüdes ülal hoida vangla distsipliini. Mida ta nägi, vahtides kongi valgele

seinale oma suurte heade silmadega, kus polnud pisaraid?

Teisel päeval uus teade: mind pole surnuks pekstud, kuid ma polevat piinu välja kannatanud ja olevat enda kongis üles poonud.

Sel ajal lebasin ma õhukesel kotil, igal õhtul ja igal hommikul pöördusin ma visalt küljele, et laulda Gustale laule, mida ta nii väga armastas. Kuidas ta võis neid mitte kuulda, panin ma ju neisse nii palju tundmusi!

Nüüd ta juba teab minust, nüüd ta juba kuuleb mu laule, kuigi oleme praegu teineteisest kauge- mal kui tollal. Nüüd on isegi vangivalvurid sellest teadlikud ja sellega harjunud, et kongis nr. 267 lauldakse.

Valvurid enam ei koputa uksele, et oldagu vait.

Kong nr. 267 laulab. Kogu oma elu olen ma laule laulnud ja ma ei tea, miks peaksin laulust loobuma nüüd, enne oma lõppu, kui tajun elu eriti teravalt.

Ja isa Pešek? Noh, see on lihtsalt erakordne kokkusattumine: ka tema armastab väga laulda. Tal ei ole kuulumist, häält ega mingit muusikalist mälu, aga ta armastab laulda sellise hea ning truu armastusega ja leiab laulus nii palju rõõmu, et ma isegi ei märka, kuidas ta ühelt helilt teisele libiseb ja visalt võtab „sol“ seal, kus peab võtma „la“.

Ja me laulame. Laulame, kui nukrutseme, lau- lame, kui ilm on päikeseline, lauluga saadame seltsimeest, keda vist iial enam ei näe, lauluga tervitame häid teateid võitlustest idas, laulame lohutuseks ja laulame rõõmust, nagu inimesed on laulnud iidsest ajast ja laulavad edasi, kuni kestab elu.

Ilma lauluta pole elu, nagu seda pole ilma päikeseta, ja laul on meile kahekordselt tarvilik, sest päike meile ei paista: kong nr. 267 on põhja poole. Ainult suvel hetkeks langeb kongi idaseinale päikesekiir koos võre varjuga.

Isa seisab, toetudes koikule, ja vaatleb põgusaid päikesehelke, ning ta pilk on nii kurb, nagu siin üldse võib olla.

Päike! Nii heledasti valgustab see ümmargune võlur, nii palju imesid loob ta lausa inimeste silme all! Aga nii vähe inimesi elab päikesevalguses...

Kuid päike hakkab, hakkab paistma ja inimesed hakkavad elama ta kiirtehelgis!

Kui tore on seda teada! Ja ometi tahaks teada veel midagi, hoopis vähemtähtsat: kas ta hakkab veel paistma ka meile?

Meie kong on põhja poole, ainult harva suvel, selge ilmaga, näeme loojenevat päikest. Oh, isa, tahaks kordki veel näha päikese tõusu!

Neljas peatükk

„NELISADA“

Surnuist ülestõusmine on küllaltki omapärane nähtus. Niivõrd omapärane, et seletadagi on raske. Maailm on võluv, kui sa ilusa ilmaga parajasti hea une pealt ärkad. Aga kui sa üles tõused surivoodist, siis näib sulle päev ilusam kui kunagi varem ja sa tunned, et oled otse harukordselt välja maganud. Sa arvad, et tunned hästi elu näitelava. Pärast surnuist ülestõusmist aga näib, et lavavalgustaja on korruga kõik jupiterlambid sisse lülitanud ja lava on üleni valge. Sa arvasid, et sul on hea nägemine. Kuid surnuist üles tõustes sa näed maailma nii, nagu oleks sulle silmade ette asetatud teleskoop ja selle juurde veel lisatud mikroskoop. Surnuist ülestõusmine on otsekui kevad: ta avab ootamatuid võlusid isegi kõige harilikumas igapäevasuses.

Ja see on nii, kuigi sa tead, et seda pole kauaks. Ja kuigi kogu sind ümbritseva maailma rikkus ja mitmekesisus piirdub Pankraci vangla kongiga.

Jõuab päev, millal mind kongist välja viiakse. Jõuab päev, millal lähen ülekuulamisele mitte enam kandraamil, vaid — kuigi see näib mulle võimatu — omal jalal. Toetudes vastu koridori

seinu ja trepi käsipuule, ronin ma peaaegu neljakäpukil. All aitavad mind kaasvangid kinnisesse vanglaautosse. Ma istun pimedas liikuvast kongis, mu kõrval on uued näod, kümme, kaksteist inimest. Nad naeratavad mulle, mina neile, keegi soosistab mulle midagi, ei tea kes, ma surun kellelgi kätt, ei tea kellel...

Auto sõidab mürinal Petscheki palee väravast sisse, seltsimehed kannavad mind välja, me astume avarasse, kuue pinkidereaga ruumi. Sirgelt, käed põlvedel, istuvad pinkidel liikumatult inimesed ja vaatavad tühjale seinale enda ees. Seal, Fučik, on osake su uuest maailmast, mida meil hüütakse kinoks.

M a i - i n t e r m e t s o

Täna on 1943. a. 1. mai. Ja just selle inimese valvekord, kelle ajal võin kirjutada. Milline õnn jälle minutiks muutuda kommunistlikuks ajakirjanikuks ja kirjutada minu uue maailma võitlusjõudude maiparaadist!

Ärge oodake jutustust lehvivaist lippudest. Midagi sellist siin ei olnud. Ei saa jutustada ka sündmustest, millest te meeleldi kuulda tahaksite. Täna on kõik palju lihtsam. Ei olnud paljutuhandelist kärarikast inimvoolu, mis eelmistel aastatel voogas Praha tänavail, ei olnud seda, mis ma nägin Moskvast: paljumiljonilist peademerde, mis ujutas üle Punase väljaku. Siin ei näe sa ei miljooneid ega sadasid. Siin on ainult mõned kommunistid: mehed ja naised. Ja ometi sa tunned kogu selle ülevaatuse tähtsust. Jah, see on suur, sest see on jõudude ülevaatuse, mis praegu on läbi minevas hõõguvtulisest äärist, muutudes seal mitte

tuhaks, vaid teraseks. See on paraad kaevikuis lahingu ajal. Kaevikuis aga kantakse teadagi välivormi.

Seda paraadi tunneb selliste pisiasjade järgi... ei tea, kas sa mind üldse mõistad, seltsimees, kes sa kord kõike seda loed, kuid ise pole seda läbi elanud? Katsu mõista. Usu, selles oli jõudu.

Hommikutervitus naaberkongist, kust koputatakse kaks takti Beethovenist, täna pidulikumalt, tungivamalt kui tavaliselt, ja sein annab koputusi edasi samuti teises, ebaharilikus toonis.

Me paneme selga oma paremad riided. Ja nõnda kõigis kongides.

Hommikueineks oleme juba täies paraadis. Kongi avatud ukse ees defileerivad koridorimehed leiva, musta kohvi ja veega. Seltsimees Skoržepa ulatab kahe asemel kolm pätsikest leiba. See on tema esimese mai tervitus, hoolitseva inimese asjalik tervitus. Pätsikesi üle andes surub ta mul tähelepandamatult kätt. Rääkida ei tohi, vaenlased jälgivad isegi meie silmade ilmet. Aga kas ei ole meile selge sõrmede tumm kõne?

Meie kongi akende alla hoovi ilmuvad hommikusele jalutuskäigule naised. Ma ronin lauale ja vaatan läbi trellide alla. Võib-olla nad märkavad mind. Jah, märkasid! Tervitavad ülestõstetud rusikatega. Ma vastan samaga. All hoovis on täna rõõmu ja elevust, hoopis teisiti kui muil päevil. Naisvalvur kas ei pane tähele või vahest ei taha tähele panna. Ka see kuulub meie jõudude ülevaatus juurde.

Nüüd on käes meie pooltund. Valmistan ette oma seltsimehi: täna on esimene mai, täna, lapsed, marsime isesuguselt, las valve imestab. Esimene liigutus: üks-kaks, üks-kaks — need on haamri-

löögid. Teine — niitmine. Vasar ja vikat. Natuke fantaasiat, ja seltsimehed saavad aru: sirp ja vasar.

Teemegi oma liigutusi hoovis ja ma vaatan ringi. Nägudel naeratused, kõik järgivad vaimustatult meie eeskuju. Said aru! Nii, lapsed, siin on meie esimese mai kolonn, ja see pantomiim — on meie esimese mai vanne: läheme surma, kuid ei reeda!

Oleme uuesti kongis. Kell on üheksa. Kremli tornis lööb kell praegu kümme ja Punasel väljakul algab paraad. Isa, meie oleme nendega. Seal lauldakse praegu „Internatsionaali“, see kostab terves maailmas, kostku ta ka meie kongis! Me laulame. Üks revolutsiooniline laul järgneb teisele: me ei taha olla üksinda ja me polegi üksinda, me oleme nendega, kes praegu laulavad vabaduses, nendega, kes võitlevad nagu meiegi...

Te, seltsimehed, vanglais
ja külmis kongides,
te pole küll kolonnides,
kuid meiega, te meiega.

Jah, me oleme teiega.

Nii otsustasime kongis nr. 267 lauluga lõpetada oma esimese mai paraadi. Aga see pole veel kõik. Eil

Naisteosakonna koristaja-vang kõnnib mööda hoovi ja vilistab „Punaarmee marssi“, „Partisani-laulu“ ja teisi nõukogude laule, et kongides olijail tõsta tuju. Aga see mees tšehhi politseiniku vormis, kes tõi mulle paberi ja pliitsi ja kes praegu valvab koridoris, et mind keegi ei üllataks? Ja see teine, kelle algatusel õieti need märkmed tekki-sidki, kes lehekesed ära viib ja hoolikalt ära peidab, et hiljem, kui saabub aeg, nad uuesti päeva-valgele ilmuksid? Ühe niisuguse paberitüki eest

võivad nad mõlemad maksta oma peaga. Ja nad riskivad selleks, et ei katkeks side aheldatud tänapäeva ja vaba homse vahel. Nemad on võitluskaaslased. Truult ja kartmatult seisavad nad oma postidel ja võitlevad seal, kus on käimas lahing, ning relvaga, mis on neil käepärast. Nad täidavad oma ülesannet lihtsalt ja märkamatumalt, nagu midagi enesestmõistetavat, nii et keegi ei pane tähele, et see võitlus käib mitte elu, vaid surma peale, milles nemad, võideldes meie poolel, võivad võita või langeda.

Kümme, kakskümmend korda oled sina, seltsimees, näinud, kuidas revolutsioonisõjaväed sammuvad esimese mai paraadidel, ja see oli suurepärane. Aga ainult võitluses saab hinnata selle sõjaväe tõelist jõudu ja võitmatust. Surm on lihtsam kui me arvasime, ja heroismil pole ümber oreoli. Võitlus on veel halastamatum kui sa ootasid, ja et võitluses vastu pidada ning võiduni jõuda, on tarvis määratut jõudu. Seda jõudu näed sa tegevuses iga päev, kuid pole sellest alati teadlik. Kõik näib nii enesestmõistetav, loomulik.

Täna olid sa sellest jälle teadlik. Täna, 1943. a. esimese mai paraadil.

*

1943. a. esimese mai päev katkestas minutiks mu jutujärje. Ja see on hea. Pidulikel päevil on mälestused teise värvinguga ja rõõm, mis täna kõige üle valitseb, võiks mälestusi ilustada.

Aga „kino“ Petscheki palees pole sugugi mitte rõõmus mälestus. See on piinakambri esik, kuhu kostavad vangide ohked ning karjed, ja sa ei tea, mis sind seal ootab. Sa näed, kuidas sinna lähevad terved, tugevad, reipad inimesed ja pärast kahe-

kolmetunnist ülekuulamist tulevad tagasi sandid, poolsurnud. Sa kuuled, kuidas kindel hääl vastab väljakutsele, aga mõne aja pärast ei suuda kannatusest ja valust murtud hääl raporteerida tagasitu-
lekust. Kuid on midagi veel halvemat: sa näed ka niisuguseid, kes sisse lähevad selge ja otsese vaatega, kui aga tagasi tulevad, siis ei vaata nad sulle enam silma. Kuskil seal üleval uuriija kabinetis oli võib-olla üksainus nõrkusemoment, üks kõhklemismoment, hirmupuhang oma mina pärast — ja selle tagajärjel tuuakse täna või homme siia uusi inimesi, kes peavad algusest lõpuni läbi käima kõik need õudused, tuuakse uued inimesed, keda endine seltsimees vaenlasele välja andis . . .

Murtud südametunnistusega vange näha on veel hirmsam kui näha neid läbipekstuina. Ja kui su nägemist on veel teritanud surm, mis on sust mööda läinud, kui sa vaatad surnuist ülestõusnu silmadega, siis on ilma sõnadeta selge, kes on kõhklema löönud, kes reetis, kas või hetkegi mõtles, et vahest ei olegi nii hirmus kergendada oma saatust ning kedagi oma kõige vähem silmapaistvaist seltsimeestest üles anda. Nõrgad hinged! Mis elu see veel on, kui selle eest on makstud seltsimeeste eluga!

Kõigest sellest ma vist veel ei mõelnud, kui esimest korda „kinos“ olin. Hiljem aga valdasid need mõtted mind sageli. Esmakordselt ilmusid nad just tol hommikul, kuid mitte „kinos“, vaid seal, kus inimesi kõige paremini tundma õpid: „Neljasajas“.

„Kinos“ ei istunud ma kaua — tunni, poolteist. Siis hüüti selja tagant mu nime ja kaks tšehhi keelt rääkivat erariides meest viisid mu liftini, toimetasid neljandale korrale ja viisid avarasse tuppa, mille uksele oli number

Tükk aega polnud selles toas kedagi peale minu ja mu kahe saatja. Istudes toolil keset tuba, vaatasin ma ringi imeliku tundega: siin oli mulle midagi tuttavat. Kas olin ehk siin kunagi varem? Ei, seda mitte! Ja ometi tunnen ma seda tuba, olen teda unes näinud, mingisuguses hirmsas, painajalikus unes. Siis nägi ta teisiti välja, oli vastik, kuid ikka toosama tuba. Praegu on ta lahke, täis päikesevalgust ja heledaid värve. Läbi laia, kerge võrega akna on näha Tyn, roheline Letna ja Hradčany.

Unes oli see tuba sünge, ilma akendeta, teda valgustas määrdunud-kollane valgus, milles inimesed liikusid nagu varjud. Jah, siis olid siin inimesed. Nüüd on tuba tühi, siis aga istusid pinkidel üksteise kõrval kahvatute ja veriste nägudega inimesed. Seal ukse juures seisis inimene sinises kuldunud tööriides, silmis valu. Ta palus juua ja vajus aeglaselt maha nagu langev eesriie.

Jah, see oli tõesti kõik olemas, nüüd ma tean, et see polnud uni. Kole ja painajalik oli tegelikkus ise.

See oli minu vangistamise ja esimese ülekuulamise ööl. Mind toodi siia korda kolm, võib-olla ka kümme, ja viidi jälle ära, kui mu piinajad tahtsid puhata või asuda teiste ohvrite kallale. Mäletan, kuidas kahhelkivi-põrand meeldivalt jahutas mu paljaid, üleni haavadega kaetud taldu.

Pinkidel istusid siis Junkersi tehase töölised — gestapo õhtune püük. Sinises tööriides mees, kes seisis ukse juures, oli seltsimees Barton, tehase rakukesest, minu areteerimise kaudne süüdlane. Ma seletan seda selleks, et sissekukkumises kedagi

ei süüdistataks. Selle põhjuseks ei olnud kellegi argus ega reetmine, vaid ainult ettevaatamatus ja ebaõnn. Seltsimees Barton otsis oma rakukesele sidet juhtkonnaga. Ta sõber, seltsimees Jelinek, kes suhtus veidi muretult konspiratsioonireegleisse, lubas teda ühendusse viia vajaliku inimesega, kuigi ta oleks pidanud enne minuga rääkima, mis oleks võimaldanud sidet luua ilma tema vahetali- tusega. See oli viga. Teine, saatuslikum viga seisis selles, et Bartoni usalduse oli võitnud provokaator nimega Dvoržak. Bartonilt kuulis ta Jelinekkidest. Nii langes Jelinekkide perekond gestapo valve alla, mitte tolle peaülesande pärast, mida nad kahe aasta vältel edukalt täitsid, vaid tühise teene pärast seltsimehele, mis aga oli taganemine konspirat- sioonireegleist. Kõik muu, see, et Petscheki palee peremehed otsustasid Jelinekkide abielupaari are- teerida just tol õhtul, kui nende juures olin mina, ja et nende järele sõitis nii suur salk gestapolasi — kõik see oli juba paljas juhus. Plaani järgi oli Jelinekkide areteerimine ette nähtud järgmisel päeval. Tol õhtul sõideti nende järele nii-öelda umb- ropsu, inertsi mõjul, pärast edukat rakukese are- teerimist Junkersi tehases. Minu viibimine Jelinek- kide juures ei olnud gestapolastele mitte vähemaks üllatuseks kui nende äkiline rünnak meile. Nad isegi ei teadnud, kes nende pihku sattus, ja kes teab, kas nad oleksidki teada saanud, kui minuga koos mitte...

Kuid kõike seda taipasin ma alles hiljem, „Nel- jasaja“ järgmistel külastamistel. Siis ei olnud ma enam üksi. Inimesed istusid pinkidel ja seisis seinte ääres, tunnid aga möödusid, tuues igasugu- seid üllatusi.

Üllatused olid kahte liiki: imelikud, mida ma ei

mõistnud, ja halvad, mida ma mõistsin liiga hästi. Muide, esimene üllatus ei kuulunud ei esimesse ega teise kategooriasse. See oli meeldiv tühiasi, millest ei maksa rääkida.

Teine üllatus: sisse astuvad üksteise kannul neli inimest, teretavad erariides gestapolasi ja ka mind tšehhi keeles, istuvad laudade taha, laotavad laiali oma paberid, hakkavad suitsetama, käituvad vabalt, täiesti vabalt, justkui oleksid siin teenistuses. Aga mina ju tunnen neid, vähemalt kolme. See on võimatu, et nad teeniksid gestapos... Või siiski? Ka nemad?... See on ju R., minevikus partei- ja ametiühingu-organisatsiooni sekretär, sünge laanehunt, kuid ustav inimene... Ei, see on võimatu! Anka Vikova, ikka veel sale ja ilus, kuigi täiesti hall, kindel ja vankumatu põrandaalune... ei, võimatu! Aga näe too, see on ju Vašek, müürsepp Põhja-Tšehhiast ja hiljem sealse piirkonnakomitee sekretär! Miks ei peaks ma teda tundma, elasime ju temaga niipalju läbi seal põhjas! Kas siis ka seda inimest suudeti painutada?... Ei, võimatu! Kuid milleks on nad siin? Mida nad siin teevad? ¹

Ma ei suutnud veel vastust leida sellele küsimusele, kui tekkisid uued küsimused. Tuuakse sisse Mirek, abielupaar Jelinekid ja abielupaar Friedid. Neid ma tean, nad areteeriti koos minuga. Kuid mispärast on siin ka kunstiteadlane Pavel Kropaček, kes abistas Mirekit töös intelligentsi hulgas? Kes teadis temast peale minu ja Mireki? Ja

¹ Nagu Fučík hiljem teada sai, olid need areteeritud määratud „Hausarbeiter’iteks“, s. t. „teenistujateks areteeritute seast“, ja nad võtsid vastu selle määramise, et korraldada ja alal hoida sidet vangide vahel. (Toim. märkus.)

mispärast see tugev sihvakas noormees peksujälgedega näol annab mulle mõista, et me teineteist ei tunne? Ma ju tõepoolest teda ei tunne. Kes see küll võiks olla? Štych? Doktor Štych? Zdenek? Niisiis ka arstidegrupp on sisse kukkunud. Kes sellest teadis peale minu ja Mireki? Ja mispärast mind küsitleti ülekuulamistel kongis tšehhi intelligentsi üle? Mispärast neil üldse pähe tuli siduda minu nime tööga intelligentsi hulgas? Kes teadis sellest peale minu ja Mireki?

Vastust leida pole raske, kuigi vastus on julm ja ränk: Mirek reetis, Mirek rääkis. Veel minuti loodan ma, et ta vahest kõiki pole reetnud, kuid siis tuuakse sisse veel üks grupp ja ma tunnen ära Vladislav Vančura¹, professor Felberi koos pojaga, kriitik Bedřich Vaclaveki², kes oli tundmatuseni moonutatud, ja palju teisi. Kõik, kes kuulusid või pidid kuuluma tšehhi intelligentsi rahvarevolutsioonilisse komiteesse, olid siin. Tööst intelligentsi hulgas oli Mirek kõik ära rääkinud.

Mu esimesed päevad Petscheki palees polnud kerged, see aga oli kõige rängem hoop. Ma ootasin surma, mitte aga reetmist. Ja kui pehmelt ma ka Mireki üle kohut mõistsin, milliseid kergendavaid asjaolusid ma ka arvesse võtsin, kuidas ma ka kat-susin meelde tuletada kõike seda, mida ta veel polnud üles andnud, ma ei leidnud teist sõna kui reetmine. Ei nõrkus ega surmani piinatud inimese jõuetus, mis palavikuliselt otsib pääsu, — ei miski võinud teda õigustada.

¹ Tuntud tšehhi kirjanik, mõrvatud hitlerlaste poolt. (Toim. märkus.)

² Tuntud tšehhi kriitik-kommunist, mõrvatud hitlerlaste poolt. (Toim. märkus.)

Nüüd sain ma aru, kust gestapolased juba esimesel ööl mu nime teadsid. Nüüd sain ma aru, kuidas siia sattus Anička Jirasek: tema juures kohtasime mitu korda Mirekiga. Nüüd oli selge, kuidas said siia Kropaček ja doktor Štych.

Sellest päevast peale viidi mind iga päev „Neljasajasse“ ja iga kord sain ma teada uusi üksikasju, mis olid rusuvad ja jubedad. Mirek! Oli selgrooga mees, ei painutanud Hispaanias pead kuulide ees, ei paindunud ka Prantsusmaal koondu-laagri karmides katsumustes. Nüüd aga kahvatab, nähes nuuti gestapolase käes, ja reedab sõpru, lootes nõnda oma nahka päästa. Kui pinnaline pidi ta vahvus olema, kui see mõne löögiga ära pühiti! Niisama pinnaline nagu ta veendumusedki. Ta oli tugev rahvamassis, samamõtteliste hulgas. Nendega koos oli ta tugev, sest ta mõtles neile. Kuid isoleerituna, üksinda, ümbritsetud pealesuruvaist vaenlastest, kadus tal kogu jõud. Kadus sellepärast, et ta hakkas ainult enesele mõtlema. Lootes oma nahka päästa, ohverdas ta oma seltsimehed. Muutus araks ja reetis argusest.

Tema juurest oli leitud märkmeid, aga ta ei öelnud enesele: parem surra kui neid dešifreerima hakata. Ta dešifreeris! Andis üles nimed. Andis üles kokkusaamiskohad. Juhtis gestapo agendid Štychi illegaalsesse korterisse. Saatis nad Dvoržaki korterisse, kus olid Vaclavek ja Kropaček. Andis ära Anička. Andis ära Lida, julge, tubli tüdruku, kes polnud tema vastu ükskõikne. Jätkus mõnest hoobist, et ta välja andis poole kõigest sellest, mis ta teadis. Siis aga, arvates, et mind pole enam elus ja seega pole kedagi, kes teda paljastaks, lobises ka kõik muu välja.

Minu olukord sellest halvemaks ei muutunud.

Olin gestapo kätes — mis võis veel halvemat tulla? Vastupidi: tema seletused olid lähtematerjaliks, mis sai uurimise aluseks ja mis andis kätte ahela otsa, mille järgnevaid lülisid mina oma pihus hoidsin; gestapole aga olid need väga vajalikud. Ainult sellepärast ei mõrvatudki mind ega suuremat osa meie rühmast kohe sõjaseisukorra esimestel päevadel. Kui Mirek oleks oma kohuse täitnud, poleks see grupp üldse gestapo kätte sattunud. Meid mõlemaid poleks ammu enam elus olnud, teised aga oleksid edasi elanud ja tööd jätkanud.

Argpüks kaotab enam kui oma elu. Nii oli see ka Mirekiga. Kuulsusrikka armee väejooksikuna muutus ta isegi oma vaenlaste põlguse aluseks. Jäädes ellu, ei elanud ta siiski, sest kollektiiv tõukas ta enesest välja. Hiljem katsus ta kuidagi oma süüd heaks teha, ent kollektiiv ei võtnud teda vastu. Hülgamine vanglas on aga palju hirksam kui ükskõik kus mujal.

*

Vang ja üksindus — neid mõisteid tavaliselt samastatakse. Aga see on suur eksitus. Vang ei ole üksinda, vangla on suur kollektiiv ja ka kõige rangem eraldamine ei suuda kedagi eraldada, kui inimene ise ennast ei eralda.

Vanglas saab rõhutute vendlus erilise surve aluseks, see surve aga liidab ja karastab inimesi, teritab nende vastuvõtlikkust. Nende jaoks ei ole seinad mingiks tõkkeks, sest ka seinad elavad ja nad kõnelevad leppekoputustega. Vanglavendlus ühendab konge kogu majakorral, nad on seotud ühiste kannatuste, ühise valve, ühiste koridoride

ja ühiste pooltunniste jalutustega, mille kestel jätkub ühest sõnast või liigutusest, et edasi anda tähtis teade või päästa kellegi elu. Sõidud ülekuulamisele, istumine „kinos“ ja tagasitulek Pankraci ühendavad kogu vangla vendkonna. See pole mitte sõnade, vaid tegude vendkond. Lihtne käepigistus või vargsi antud sigaret lükkab laiali puurivitsad, talutab inimese välja üksindusest, millega teda tahetakse murda. Kongidel on käed: sa tunned, kuidas nad sind toetavad, kui sa ärapiinatuna ülekuulamiselt tagasi tuled. Need käed ulatavad sulle toitu, kui vaenlased katsuvad sind näljaga suretada. Kongidel on silmad: nad vaatavad sind, kui sa tapapingile lähed, ja sa tead, et pead astuma sirgelt, sest sind näevad su vennad, ning sa ei tohi oma ebakindla sammuga külvata kahtlust nende südamesse. See vendkond kaotab palju verd, aga jagu temast ei saada. Kui teda poleks, sa ei jaksaks kanda kümnendikkugi oma koormast. Ei sina ega keegi teine.

Minu jutustuses — ma ei tea, kas seda saan jätkata (pole teada, mida toob lähem päev või tund) — kordub sageli sõna, mis on selle peatüki pealkirjaks: „Nelisada“.

Algul oli „Nelisada“ mulle ainult toaks, kus ma veetsin esimesed tunnid rõõmutuis mõtiskluses. Osutus aga, et „Nelisada“ on reibas ja võitlustujuline kollektiiv.

„Nelisada“ sündis 1940. aastal, kui kommunismivastase võitluse osakonna „asjaajamine“ tunduvalt „laienes“. Siia loodi „kino“-osakond, kus istusid ülekuulatavad oma ülekuulamist oodates; see oli spetsiaalselt kommunistide jaoks loodud osakond, et poleks tarvis areteerituid iga väiksema asja pärast tassida esimeselt korralt viiendale. Are-

teeritud pidid alati ülekuulajaile käepärast olema. See kergendas tööd. Niisugune oli „Neljasaja” otsustarve.

Agaga pane kaks vangid — pealegi kommunistid — ühte istuma, ja viie minuti pärast on juba tekkinud kollektiiv, mis kõik gestapolaste kaardid segi ajab.

1942. aastal ei nimetatud „Neljasada” enam teisiti kui „Kommunistlikuks Keskuseks”. Nii mõndagi nägi see tuba, tuhandeid seltsimehi käis siit läbi, üks aga jäi muutumatuks: kollektiivi vaim, võitlusvalmidus ja usk võidusse.

„Neljasada” — see oli kaugemale ette nihutatud, ümberringi vaenlastest piiratud kaevik, mida tulistati koondtulega, kuid hetkegi ta ei mõelnud allaandmisele. See kaevik seisis punase lipu all ja siin avaldus kogu rahva solidaarsus, kes võitles oma vabastamise eest.

All „kinos” jalutasid SS-lased ja karjusid areteeritute peale iga ripsmeliigutuse pärast. „Neljasajas” valvasid meid tšehhi inspektorid ja agendid politseivalitsusest, kes olid gestapo teenistusse sattunud tõlkideks, vahel vabatahtlikult, vahel ülemuse käsul. Igaüks tegi oma tööd: ühed täitsid gestapo kaastöölise ülesandeid, teised tšehhi kohuseid. Mõned käisid keskteed.

Siin ei sunnitud meid istuma sirgelt, käed põlvedel ja liikumatu pilk ettepoole suunatud. Siin võis istuda vabamalt, ringi vaadata, käega viibata... Mõnikord võis isegi rohkem — sõltuvalt sellest, kes kolmest valvurist valvekorras oli.

„Neljasada” oli inimeseks nimetatud olendi sügavaima tundmaõppimise kohaks. Surma lähedus paljastas igaühe, niihästi need, kes kandsid vasakul käel vangid-kommunistid või kommunistidega koos-

töös kahtlustatu punast sidet, kui ka need, kes meid valvasid ja üle kuulasid. Ulekuulamisel võisid sõnad olla kaitseks või relvaks. Ent „Neljasajas“ ei olnud võimalik sõnade taha pugeda. Siin ei olnud tähtsad mitte su sõnad, vaid see, mis sa ise oled. Sinus aga on säilinud ainult kõige olulisem. Kõik, mis on kõrvaline, laenatud, kõik, mis inimese põhijooni pehmendab, nõrgendab, kaunistab, on ära langenud, selle on minema viinud surmaelne tuulepööris. On alles jäänud ainult tuum, see, mis on kõige lihtsam: ustav jääb ustavaks, reetja reedab, väikekodanlane satub meeleheitesse, kangelane võitleb. Igas inimeses on jõudu ja nõrkust, mehisust ja hirmu, kindlust ja kõhklust, puhtust ja pori. Siin jääb alles ainult üks kahest. Emb-kumb. See, kes katsub balansseerida, paistab silma säärasena, nagu oleks talle pähe tulnud matusel tantsida, kastanjetid käes ja sulg kübaral.

Selliseid oli vangide hulgas, oli ka tšehhi inspektorite ja agentide seas. Ulekuulaja kabinetis suitsetas mõni viirukit natslikule jumalale, „Neljasajas“ aga teeskles poolehoidu bolševikele. Saksa ülekuulaja silmade all ta peksis vangil hambad suust, et see üles annaks kohtamiskohad, „Neljasajas“ aga ulatas talle sõbraliku näoga tüki leiba. Läbiotsimisel varastas ta korteri puhtaks, „Neljasajas“ aga pakkus salakesi vangile tema juurest varastatud paberossi — et vaata, kuidas ma sulle kaasa tunnen.

Tuli ette ka selle tüübi teist liiki — nood ei piinanud kedagi, aga ka ei aidanud kedagi. Nad murtesid ainult omaenese naha pärast. See tegi nad oivaliseks poliitiliseks baromeetriks. Nad on kuivad ja rangelt ametlikud vangide vastu — võite kindlad olla: sakslased tungivad

Stalingradi peale. Nad on lahked ja kõnelevad vangidega: olukord on paranenud, sakslased on Stalingradi all peksta saanud. Alustavad juttu sellest, et nad on põlised tšehhid ja neid on sunnitud vägisi gestapos teenima. Tore! On kindel, et Punaarmee jätkab pealetungi Rostovi all. On juba sihuke rahvas: kui upud, siis vaatavad pealt, käed taskus, aga kui sa ise omal jõul kaldale pääsed, siis jooksevad su juurde ja sirutavad sulle käe.

Seda sorti inimesed aimasid meie kollektiivi olemasolu ja katsusid temale lähemale pääseda, sest tundsid ta jõudu. Kuid temasse nad iialgi ei kuu- lunud.

Oli ka selliseid, kellel polnud kollektiivist min- gisugust ettekujutust. Neid võiks nimetada mõr- vareiks, kuid mõrvarid on veel inimesed. Need aga olid tšehhi keelt kõnelevad kiskjad loomad nuudi ja raudvarvaga käes. Tšehhidest vange nad piina- sid nii, et panid imestama isegi mõningaid sakslas- test gestapolasi. Neil piinajail ei võinud olla isegi teeseldud ettekäändeks oma rahva või Saksa riigi huvid, nad piinasid ja tapsid lihtsalt sadismist. Nad peksid hambaid sisse, nende hoopide all rebenes kõrva trumminahk, nad pigistasid välja silmamune, löid kontsadega kubemesse, purustasid pealuid, peksid surnuks kuulmatu julmusega, millel polnud muud allikat kui ainult toores elajalikkus. Iga päev me nägime neid timukaid, olime sunnitud nendega kõnelema, taluma nende juuresolekut, millest kõik ümberringi täitus vere ja oietega. Meid aitas ainult kindel usk, et nad tasumisest ei pääse. Ei pääse, isegi kui neil korda läheks surmata kõik oma ku- ritegude tunnistajad.

Nende kõrval, sama laua taga istusid inimesed, kellel oli näiliselt sama amet, kuid keda võis nime-

tada Inimesteks suure algustähega. Inimesed, kes muutsid vangistuseorganisatsiooni vangideorganisatsiooniks, kes aitasid luua „Neljasaja“ kollektiivi ja kes ise sellesse kuulusid kogu oma südamega ja seda teenisid kogu oma vahvusega. Nende hinge suurus hämmastas seda enam, et nad ei olnud kommunistid. Vastupidi: Tšehhoslovakkia politseinikena sõdisid nad varem kommunistidega, hiljem aga, kui nad nägid kommuniste võitlemas okupantidega, said nad aru kommunistide jõust ja tähtsusest kogu rahvale. Sellest aru saades hakkasid nad ustavalt teenima ühist üritust ja abistama igaüht, kes ka vanglas sellele üritusele ustavaks jäi.

Paljud vabaduses viibivad põrandaalused oleksid löönud kõhklema, kui nad oleksid selgelt kujutlenud, missugused õudused ootavad neid gestapo piinakambreis. Meie salajastel sõpradel vanglas olid kõik need koledused alati silma ees, nad nägid neid iga päev, iga tund. Iga päev, iga tund võisid nad ise muutuda vangideks, ja nende saatuse oleks olnud veelgi halvem kui teistel. Ja ometi nad ei kõhelnud. Nad aitasid päästa tuhandeid elusid ja kergendada nende saatust, keda enam päästa ei saadud. Nimetagem neid õigusega kangelasteks. Ilma nende abita ei oleks „Neljasada“ iialgi võinud saada selleks, milleks ta sai paljudele tuhandetele kommunistidele: heledaks laiguks pimedusemajas, kindluseks vaenlase selja taga, võitluspaigaks vabaduse eest okupantide eneste koopas.

Viies peatükk

INIMESED JA MARIONETID I

Ühte palun ma neilt, kes selle aja üle elavad: ärge unustage! Ärge unustage ei häid ega kurje inimesi: koguge kannatlikult tunnistusi nende kohta, kes langesid enda ja teie eest. Tuleb päev, mil olevik muutub minevikuks, mil räägitakse suurest ajastust ja nimetuist kangelastest, kes tegid ajalugu. On tarvis, et kõik teaksid: ei olnud nimetuid kangelasi, olid inimesed, igaühel oma nimi, oma nägu, oma püüdlused, oma lootused, ja seepärast kõige vähemagi inimese piinad ei olnud väiksemad kui selle piinad, kelle nimi läheb ajalukku. Jäägu lahingus langenud teile lähedasteks nagu teie sõbrad, teie omaksed, teie ise.

On langenud terved põlvkonnad kangelasi. Armastage kas või ühte neist nagu oma poega või tüdruku, olge tema üle uhked kui suure inimese üle, kes elas tulevikule. Igaüks, kes on olnud ustav tulevikule ja surnud selle eest, et tulevik oleks ilus, väärleb mälestussammast. See aga, kes minevikupõrmust tahtis ehitada tammi ja kinni pidada revolutsiooni tõusuvett, on ainult kujuke pehkinud puust, kuigi ta õlgadel oleksid praegu kuldressid. Kuid ka neid marionette tuleb vaadelda kogu nende närususes ja alatuses, kogu nende julmuses ja nae-

ruväärsuses, sest ka nemad on materjaliks tulevastele otsustustele.

See, millest mina praegu jutustan, on toormaterjal, pealtnägija tunnistused, mitte rohkem. Need on fragmendid, mida mu silm seletas väikesel maalapil ilma perspektiivita. Kuid ka nendes on tõelise sarnasuse jooni, suurte ja väikeste kujude ja kujukeste kontuure.

JELINEKID

Josef ja Marie. Mees trammitöoline, naine teenija. Kui te tunneksite nende korterit! Lihtne, vähenõudlik mööbel, raamaturiiul, kujukesed, pildikesed seintel ja otse uskumatu puhtus. Näis, nagu oleks perenaise kogu elu sisu selles korterikeses. Siin oleks nagu ta püüdluste piir. Ja ometi oli ta juba ammu kommunistliku partei liige ja unistas kirglikult õiglusest. Mõlemad töötasid vaikselt ja märkamatu, suure andumusega, ega jäänud teistest maha, kui tulid rasked okupatsiooniajad.

Kolme aasta pärast tungisid gestapolased nende korterisse. Josef ja Marie seisisid kõrvuti, käed üles tõstetud.

19. MAIL 1943

Täna öösel viiakse mu Gustina Poolasse „tööle”. Saksa orjusse, tüüfusesurma. Tal jääb elada mõni nädal, paremal juhul kaks-kolm kuud. Minu asi on juba kohtule üle antud. Võib olla, et ma veedan Pankracis veel kuu eeluurimise all, siis aga pole kaugel ka lõpp. Oma reportaaži ma lõpuni kirjutada ei saa. Ulejäänud päevade jooksul katsun seda siiski jätkata, kui selleks võimalus leidub. Täna

ei saa. Täna on süda ja pea tulvil Gustinast. Ta oli alati õilis ja sügavalt siiras, alati truu, see mu rahutu elu ustav sõber.

Igal õhtul ma laulan ta lemmiklaulu: sinavast stepirohust, mis mühab, kuulsusriikkaist partisaanivõitlustest, kasakanaisest, kes kõrvuti mehega võitles vabaduse eest, ta vaprustest ja sellest, et ühes lahingus ta „enam ei tõusnud maast“.

Niisugune ta on, mu lahingukaaslane! Kui palju jõudu on selles väikeses naises selgete näojoonte ja suurte lapsesilmadega, milles on nii palju õrnust. Põrandaalune töö ja alatine lahusolek säilitasid meis esimeste päevade tunded; mitte üks kord, vaid sadu kordi elasime läbi esimeste kallistuste palavaid hetki. Meie südamed löid alati ühes taktis ja me hingasime üht hingamist nii rõõmu- kui ka mure-, nii rahutuse- kui ka kurbusetundidel.

Me töötasime aastaid, aidates teineteist nii, nagu ainult seltsimees võib aidata seltsimeest. Aastaid oli ta mu esimeseks lugejaks ja arvustajaks, ja mul oli raske kirjutada, kui ma ei tundnud endal ta kallistavat pilku. Aastaid seisime õlg õla kõrval võitluses, aga võitlust oli palju, ja kõik need aastad rändasime käsikäes mööda armsaid kohti. Palju kannatasime puudust, kuid tundsim ka palju suurt rõõmu, sest olime rikkad vaeste rikkusest — sellest, mis on meie sees.

Gustina? Vaat milline on Gustina:

See oli möödunud aasta juunis, piiramisseisukorra päevil.¹ Ta nägi mind esmakordselt kuus nädalat pärast meie areteerimist, pärast kõiki

¹ 27. mail 1942, seoses atentaadiga Tšehhia ja Moravia protektorile Heydrichile, kehtestati Tšehhoslovakkias piiramisseisukord. (Toim. märkus.)

neid hirmsaid päevi üksinduses, kui ta mind juba surnuks pidas. Ta kutsuti välja, et mind „mõjutada“.

„Mõjutage teda,“ ütles talle osakonnajuhataja, meid silm silma vastu pannes. „Mõjutage teda, et ta aru pähe võtaks. Kui ta ei taha enda peale mõelda, siis mõelgu ta vähemalt teie peale. Annan teile tunni aega mõtlemiseks. Kui ta ka siis veel vastu punnib, siis laseme teid mõlemaid maha veel täna õhtul.“

Gustina kallistas mind silmadega ja ütles lihtsalt:

„Härra uuriija, mulle ei ole see ähvarduseks; seda ma just palungi, et kui tapate tema, siis tapke ka mind.“

Niisugune on Gustina — armastus ja meelekindlus.

Meilt võidakse võtta meie elu, Gustina, kuid meie au ja armastust ei saa meilt keegi võtta!

Ah, sõbrad, kas suudate kujutleda, kuidas me elaksime, kui pärast kõiki neid kannatusi meil õnnestuks uuesti kokku saada? Jälle teineteist kohata vabas elus, vabaduse ja loomingu valguses! Elada, kui on olemas kõik see, millest me unistasime, mille poole püüdsime, mille eest praegu surma läheme!

Kuid ka surnutena me elame edasi teie suure õnne väikseimaski osas, sest me oleme sellesse pannud oma elu. Selles seisab meie rõõm, kuid lahkuda on siiski kurb.

Meil ei lubatud ei jumalaga jätta ega teineteist sülelda, isegi mitte kätt suruda. Ainult vangla kollektiiv, mis seob Pankraci isegi linna tsentrumiga, andis meile mõlemale edasi sõnumi meie kummagi saatusest.

Sina tead ja ka mina tean, Gustina, et me enam iialgi teineteist ei näe. Kuid ma kuulen kaugelt su häält: „Nägemiseni, minu armas!”

Nägemiseni, minu Gustina!

MINU TESTAMENT

Mul polnud midagi peale raamatukogu. Selle hävitasid gestapolased. Olen kirjutanud palju kirjanduskriitilisi ja poliitilisi artikleid, reportaaže, kirjanduslikke esseesid ja teatriarvustusi. Paljud neist elasid ainult ühe päeva ja siis surid. Jätame nad rahule. Mõnedel on aga tähtsus veel tänapäeval. Ma lootsin, et Gustina nad välja annab. Nüüd on selleks vähe lootust. Seepärast palun oma ustavat sõpra Lada Štollit, et ta koostaks minu materjali-dest viis raamatut:

1. Poliitilised artiklid ja poleemika.
2. Valitud esseed isamaast.
3. Valitud esseed Nõukogude Liidust.
4. ja 5. Kirjanduslikud ja teatrilased artiklid ja visandid.

Enamik neist ilmus „Tvorbas” ja „Rude Pravos”, mõned „Kmenis”, „Pramenis”, „Proletkultis”, „Dobis”, „Socialistis”, „Avangardis” jm.

Kirjastaja Girgali käes (armastan teda ta ilmse julguse eest anda okupatsiooniajal välja mu „Božena Nemcov”) on mu käsikirjaline monograafia Julius Zeyeri üle. Osa monograafiast Sabini üle ja märkmeid Jan Neruda üle on peidetud majasse, kus elasid Jelinekid, Vysušilid ja Suchanekid. Enamik neist seltsimeestest on nüüd surnud.

Ma hakkasin kirjutama romaani meie põlvkon-

nast.¹ Kaks peatükki on mu vanemate juures, ülejäänud on nähtavasti kaduma läinud. Mõningaid novellikäsikirju nägin ma gestapo paberite vahel.

Tulevasele kirjandusloolasele pärandan ma armastuse Jan Neruda vastu. See on meie suurim poet. Ta vaatas kaugele tulevikku. Pole veel olnud ühtki kriitilist uurimust, kus temast oleks aru saadud ja teda väärikalt hinnatud. Tuleb näidata Nerudat-proletaarlast. Temale kleebiti külge Mala Strana idüllilise armastaja silt ega nähtud, et ta selle idüllilise vanamoelise Mala Strana jaoks oli „ülekäte läinud nooruk“, et ta sündis Smichovi ja Mala Strana piiril² tööliste keskkonnas ja et ta Mala Strana kalmistule läks oma „kalmistu lilli“ noppima Ringhoferka³ kaudu. Ilma selleta ei saada Neruda teest aru alates tema „Kalmistu lilledest“ kuni följetonini „1. mai 1890“.

Mõned arvustajad, isegi nii laia silmaringiga kriitik nagu Šalda, peavad Neruda poeetilisele loomingule pidurdavaks tema ajakirjanduslikku tegevust. Absurdsus! Ajakirjanikuna võis Neruda kirjutada nii toredaid asju nagu „Ballaadid ja romanisid“ või „Suurreede laulud“ ja suure osa oma „Lihtsaid motiive“. Ajakirjandus kurnab, võib-olla killustab inimest, kuid samas ta lähendab autorit lugejale ja abistab autorit ta luuleloomingu. See käib eriti nii suurepärase ajakirjaniku kohta nagu Neruda. Neruda

¹ J. Fučiki lõpetamata romaan „Põlvkond enne Peetrit“. (Toim. märkus.)

² Smichov ja Mala Strana on Praha rajoonid; esimeses elavad peamiselt töölised, teises väikekodanlus. (Toim. märkus.)

³ „Kalmistu lilled“ on Neruda luuletuskogu. Ringhoferka on tehas. (Toim. märkus.)

oleks võinud ilma ajaleheta, mille iga on üks päev, kirjutada palju raamatuid ja luuletusi, kuid ta poleks kirjutanud ühtki raamatut, mis elaks üle sajandeid nõnda, nagu neid üle elavad tema tooted.

Ehk keegi lõpetab minu monograafia Sabini üle? Ta on seda väärt.

Kogu oma tööga, mis ei ole küll määratud ainult mu vanemaile, tahaksin neile kindlustada päikese- ja ööpaistelise sügise nende armastuse ja õilsuse eest. Ärgu olgu see sügis sünge sellepärast, et mina ei ole nendega! „Töötaja sureb, kuid ta töö jääb“. Ma olen alati nendega selles soojuses ja valguses, mis neid ümbritseb.

Oma õdesid Libat ja Verkat palun ma aidata oma lauludega isal ja emal unustada kaotust meie perekonnas. Nad on juba küllalt nutnud meie kohtumistel Petscheki palees. Kuid ka rõõm elab neis, seepärast ma armastan neid, seepärast armastame üksteist. Nad olid rõõmu külvajad ja selleks nad ka jäägu.

Surun tugevasti kätt seltsimeestel, kes üle elavad selle viimse lahingu, ja neil, kes tulevad pärast meid. Enda poolt ja Gustina poolt. Meie oleme oma kohuse täitnud.

Kordan uuesti, et elasime rõõmu jaoks, rõõmu eest läksime lahingusse ja ta eest sureme. Seepärast ärgu meie nimega iialgi seotagu kurbust.

19. mail 1943.

J. F.

22. MAIL 1943

Lõpetatud ja alla kirjutatud. Minu asja uurimine on eile lõpule viidud. Kõik läks kiiremini, kui ma oletasin. Nähtavasti nad kiirustavad. Minuga koos

süüdistatakse Lida Plachat ja Mirekit. Ei aidanud teda ka reetlikkus.

Uuri ja oli nii korrektne ja külm, et paljas tema nägemine ajab külmavärinad peale.

Suured haakristiga metallnaastud mundri käisekäänistel kuulutavad põhimõtteid, mida ei ole. Need naastud on lihtsalt sildiks, nende taga varjab end armetu ametnik, kellel on tarvis need aastad kuidagi üle elada. Kaebealuse vastu ta pole hea ega halb, ta ei hakka naerma ega kortsuta kulmu. Ta on ametnik. Soontes ei ole tal veri, vaid midagi vedela leeme taolist.

Paberid õmmeldi kokku, kirjutati alla, kõik viidi paragrahvi alla. Kuuekordne riigireetmine, vandenõu Saksa riigi vastu, relvastatud ülestõusu ettevalmistamine ja kes teab mis kõik veel. Igast punktist üksikult jätkuks juba ülekülluses.

Kolmteist kuud võitlesin ma seltsimeeste elu ja oma elu eest. Julguse ja kavalusega. Mu vaenlased on kirjutanud oma programmi „põhjarassi kavalus“. Kuid arvan, et ka mina midagi kavalusest mõistan. Minu mäng on kaotatud ainult sellepärast, et neil on peale kavaluse veel — käes kirves.

Niisiis kahevõitlusel on lõpp. Nüüd jääb üle ainult oodata. Möödub kaks-kolm nädalat, enne kui süüdistusakt koostatakse, siis viiakse mind Saksamaale, järgneb kohus, otsus ja seejärel sada päeva hukkamise ootamist. Niisugune on perspektiiv. Niisiis on mul varus neli, võib-olla viis kuud. Selle aja jooksul võib paljugi muutuda. Võib muutuda kõik. Võib... Võre tagant on raske otsustada. Kuid lõpplahenduse kiirendamine väljaspool vangla müüre võib kiirendada ka meie lõppu. Nii et teeb ikkagi ühe ja sama välja.

Ja lootus liigub sõja kannul, surm võistleb sur-

maga. Mis tuleb kiiremini — kas fašismi surm või minu surm? Mitte ainult minu ette ei tõuse see küsimus, seda esitavad endale kümned tuhanded vangid, miljonid sõdurid, kümned miljonid inimesed Euroopas ja kogu maailmas. Ühel on rohkem lootust, teisel vähem. Kuid see ainult näib nii. Kõdunev kapitalism on täitnud maailma jubedustega ja need jubedused ähvardavad igauht surmahädaga. Sajad tuhanded inimesed — ja veel missugused inimesed! — langevad, enne kui ellujäänud võivad endale öelda: me nägime fašismi surma.

Kuud otsustavad, varsti otsustavad päevad. See tuleb eriti julm aeg. Mõnigi kord olen mõelnud: kui kurb on olla sõja viimane ohver, sõdur, kelle viimasel hetkel tapab viimane kuul. Kuid keegi peab siiski olema viimane! Ja kui ma teaksin, et pärast mind ei ole enam ohvreid, siis läheksin viivitamatult surma.

Selle lühikese aja jooksul, mis mul on veel jäänud Pankracis olla, ei suuda ma muidugi oma reportaaži viimistleda. Tuleb olla lakoonilisem. Tuleb rohkem rääkida inimestest kui sündmustest. See on, ma arvan, tähtsam.

Alustasin oma portreesid Jelineki abielupaariga, lihtsate inimestega, kelles harilikul ajal poleks keegi näinud kangelasi.

Vangistamise ajal seisid nad kõrvuti, käed üles tõstetud, mees kahvatu, naisel tiisikushaige puna põskedel. Naisel vilksatas silmis hirm, kui ta nägi, kuidas gestapolased mõne minuti jooksul ta väikese eeskujuliku korteri pahupidi pöörasid. Aeglaselt käänas ta oma pea mehe poole ja küsis:

„Pepo,¹ mis nüüd saab?“

¹ Pepo — „Josefi“ deminutiivne vorm. (Toim. märkus.)

Mees oli alati sõnaaher ja leidis vaevu sõnu, vajadus rääkida viis ta tasakaalust välja. Nüüd vastas ta rahulikult, ilma pingutuseta:

„Läheme surma, Manja.”

Naine ei karjatanud, ei taarunud, vaid langetas ainult käe kerge liigutusega ja ulatas selle mehele nende poole sihitud revolvritorude ees. Selle eest said nad oma esimesed hoobid näkku. Naine pühkis oma nägu, vaatas veidi imestunult kutsumata külalisi ja ütles mitte ilma huumorita:

„Niisugused ilusad poisid,” ta hääl muutus kindlaks, „niisugused ilusad poisid... ja niisugused elajad.”

Ta määratles neid õigesti. Mõne tunni pärast talutati ta peaaegu meelemärkusetuks pekstuna välja kabinetist, kus toimus „ülekuulamine”. Kuid sundida teda midagi rääkima nad ei suutnud. Ei seekord ega hiljem.

Ei tea, mis juhtus Jelinekkidega päevil, mil ma meelemärkusetult kongis lamasin. Tean ainult, et nad kogu selle aja jooksul ei lausunud gestapolas-tele sõnagi. Nad ootasid näpunäiteid minult. Kui palju kordi seoti Pepo pingi külge ja peksti, peksti, peksti...

Kuid ta ei rääkinud seni, kui mul korda läks talle sosistada või pilguga signaliseerida, mida võib tunnistada ja kuidas seda tuleb teha, et uurimist segi ajada.

Marie oli väga tundeline ja armastas nutta. Selisena tundsin teda enne vangistamist. Kuid vangistuse ajal ma ei näinud pisaraid ta silmis. Ta armastas oma väikest korterit. Kuid kui vabaduses olevad seltsimehed, kes tahtsid talle heameelt teha, teatasid, et nad teavad, kes ta mööbli varastas, ja peavad varast silmas, vastas Marie:

„Tühja temaga, selle mööbliga! Ei maksa sellele aega kulutada. On tähtsamaid asju: nüüd peate ka meie eest töötama. Algul tuleb korda seada peasjad, edaspidi, kui veel elan, sean ise kodu korda.“

Saabus päev, mil nad ära viidi eri suunas, teadmata kuhu. Asjata katsusin nende saatusest teada saada. Gestapos kaovad inimesed jäljetult, kaovad ja pudenevad mitmele tuhandele surnuaiale. Kuid milliseid võrseid annab see kohutav külv!

Marie viimseks sooviks oli:

„Andke vabaduses viibijaile edasi, et mind ei haletsetaks ega lastaks end ära hirmutada. Ma tegin, mida käskis mulle mu töölisekohus, ja ma suren sellele ustavaks jäädes.“

Ta oli „ainult teenijatüdruk“. Tal polnud klasikalist haridust ja ta ei teadnud, et kunagi varem oli öeldud: „Rändaja, mine ja teata lakedaimonlastele, et me hukkusime oma kohust täites.“

ABIELUPAAR VYSUŠILID

Nad elasid samas majas, kus Jelinekidki. Kõrvalkorteris. Samuti Josef ja Marie. Nad olid naabreist pisut vanemad.

Josef oli väikesel kohal raudteel.

Esimese Maailmasõja ajal võeti see pikakoivaline seitsmeteistkümneaastane poiss soldatiks. Mõne nädala pärast tuli ta frondilt tagasi purustatud põlvega ja jäigi sandiks.

Mariega ta tutvus laatsaretis, Brnos, kus see oli põetajaks. Marie oli temast kaheksa aastat vanem. Abielu esimese mehega kujunes tal õnnetuks, nad läksid lahku ja pärast sõda abiellus ta Pepoga.

Keegi poleks iialgi mõelnud, et pikk ja kõhetu Vysušil, väike raudteeametnik, ja tema „panička“ võtavad osa millestki keelast.

Ja ometi areteeriti ta varsti pärast mind. Ma olin tõsiselt mures, kui nägin teda vanglas. Oleks olnud palju kaalul, kui ta oleks rääkima hakanud. Kuid ta vaikis. Ta vangistati mõne lendlehe pärast, mis ta oli andnud seltsimehele lugeda. Peale lendlehtede ei saadud temalt midagi teada.

Mõne kuu pärast, kui Pokorny ja Pixi ettevaatamatuse tõttu avastati, et Honza Černý elas Vysušili naise õe juures, „kuulasid“ gestapolased kaks päeva Pepot üle, katsudes leida meie Keskkomitee viimase mohikaanlase jälgi. Kolmandal päeval ilmus Pepo „Neljasajasse“ ja seadis ennast õige ettevaatlikult pingile istuma — verisel lihal on pagana raske istuda! Vaatasin talle küsivalt ja julgustavalt otsa. Praha agulielanike lakoonilisusega vastas ta mulle:

„Kui käsib nupp, siis wait on keel ja tagumik.“

Tundsin hästi seda paari, teadsin, kuidas nad teineteist armastasid, kuidas nad igavust tundsid, kui tuli lahus olla päev või paar. Nüüd möödusid kuud... Kui raske võis olla üksikul naisel oma mugavas korteris, naisel tolles vanuses, kus üksindus on halvem surmast! Kui palju unetuid öid saatis ta mööda üksinda, juureldes, kuidas saaks meest aidata, kuidas tagasi saada oma pisitilluke idüll, tagasi saada see, keda ta nimetas „papakeseks“. Ja ta leidis ainuõige tee: jätkata ta tööd, töötada enda ja tema eest.

Uusaasta ööl 1943 kattis ta laua kahele. Kohal, kus tavaliselt istus mees, seisis mehe päevapilt. Lõi kesköötund, Marie lõi kokku mehe klaasiga,

jõi ta terviseks, selleks, et ta tagasi tuleks, selleks, et ta elaks kuni vabaduse saabumiseni.

Kuu aja pärast võeti ka tema kinni. Paljud areteeritud „Neljasajas“ erutusid, saades sellest teada, sest vabaduses oli Marie üks sidepidajaid. Kuid ta ei öelnud ülekuulamisele ühtki sõna. Teda ei peksud. Ta oli liiga nõrk ja oleks surnud nende kepide all. Tema jaoks valiti hirmsam piin: piinati ta kujutlust.

Mõni päev enne ta vangistamist saadeti Pepo Poolamaale sunnitööle. Ja ülekuulamistel öeldi naisele:

„Elu on seal, teate, raske. Isegi tervetele. Aga teie mees on vigane. Ta ei kannata välja. Sureb seal kuskil ja te ei näegi teda enam. Aga teist te oma aastates juba enam ei leia. Olge ometi mõistlik, rääkige, mis teate, ja me laseme ta kohe tagasi tuua.“

Sureb seal kuskil... Vaene Pepo! Jumal teab missugusesse surma... Mu õde tapeti, mees tapetakse, jään üksi, päris üksi. Ja minu aastates! Ihuüks kuni surmani... Võiksin ju ta päästa, nad tooksid ta mulle tagasi... Kuid missuguse hinna eest? Ei, see poleks enam mina, see poleks enam minu papake!

Ei andnud midagi välja, kadus kuskil ühes noist paljudest nimetutest vangitappidest. Varsti tuli teade, et ka Pepo on Poolas surnud.

LIDA

Esimesel korral tulin Baxide poole õhtul. Kodus olid ainult Jožka ja väike elavate silmadega olend, keda hüüti Lidaks. Ta polnud pealtnäha rohkem

kui väike tüdruk. Uudishimulikult hakkas ta vah-
tima minu habet, olles ilmselt rahul, et mõneks
ajaks on majja tulnud uus meelelahutus.

Me saime ruttu sõpradeks. Selgus, et see tütar-
laps saab varsti üheksateistkümnepäevaseks, et ta
on Jožka naiseõde, ta perekonnanimeks on Placha,¹
mis talle vähe sobis, ja et kõige enam maailmas
veetleb teda asjaarmastajate teater.

Muutusin ta usaldusealuseks, millest taipasin, et
olen juba aastates mees. Ta usaldas mulle oma
nooruseunistusi ja muresid ning vaidluste puhul
oma õe või õemehega pöördus ta minu kui vahe-
kohtuniku poole.

Ta oli täis õhinat nagu tütarlaps ja hellitatud
nagu laps.

Lida oli mu saatjaks, kui ma pärast pooleaas-
tast konspiratiivset toas istumist esmakordselt
välja läksin jalutama. Elatanud lonkav härra tõm-
bab endale vähem tähelepanu, kui ta ei käi
üksinda, vaid tütrega. Igaüks vaatab pigem tüdrikut
kui isa. Lida saatis mind ka teisel jalutuskäigul,
siis esimesel illegaalsel koosolekul, siis esimesel
kohtamisel.

Ja nii muutus ta vähehaaval mu sidepidajaks,
nagu seisab süüdistusaktis.

Lida tegi kõike heameelega, ei olnud eriti huvi-
tatud, mida see kõik tähendab ja milleks seda vaja
on. See oli midagi uut, huvitavat, sellist, mida iga-
üks ei saa teha, mis on seiklusetuoline. Ja sellest
talle jätkus.

Kuni ta millestki tõsisemast osa ei võtnud, ei
tahtnud ka mina teda millessegi pühendada. Are-

¹ „Placha“ tähendab tšehhi keeles „arglik“ (Toim.
märkus.)

teerimise korral oleks talle teadmatus olnud paremaks kaitseks kui teadmine, et tal on mingi „süü“.

Kuid Lida süvenes üha enam töösse. Juba võis talle anda tõsisemaid ülesandeid kui ainult Jelinekide juurde jooksmine, et neile teatada mõnest väikesest ülesandest. Tal oleks juba aeg teada, milleks me töötame. Ning ma hakkasin seletama. Need olid tunnid, päris tõelised korrapärased õppetunnid. Lida õppis hoolikalt ja meeeldi. Pealtnäha jäi ta endiseks tütarlapseks, kes on lõbus, kergemeelne, valmis isegi koerustükkideks, kuid sisemiselt oli ta juba teine. Ta mõtles. Ta kasvas.

Põrandaaluses töös tutvus Lida Mirekiga. Too omas juba mõningaid põrandaaluse töö kogemusi, millest ta oskas huvitavalt jutustada. See imponeeris Lidale. Ta ei märganud Mireki tõelist olemust, aga seda ei märganud ju ka mina. Tähtis oli see, et Mirek sai talle lähedasemaks kui teised tuttavad noormehed just oma näilise veendumuste kindluse ja põrandaalusest tööst osavõtu tõttu.

Ustavus meie tööle kasvas ja küpses Lidas iga päevaga. 1942. aasta algul avaldas ta kartlikult ja kogeldes oma soovi astuda parteisse. Ma pole teda kunagi näinud nii erutatuna. Nii tõsiselt polnud ta veel millessegi suhtunud. Ma veel kõhklesin, õpetasin ja proovisin teda. 1942. aasta veebruaris võeti ta parteisse vastu vahetult Keskkomitee poolt. Tulime koju hilisel pakasel ööl. Lida, kes harilikult oli nii jutukas, vaikis. Kodu lähedal jäi ta äkki seisma ja lausus tasa, nii tasa, et võis kuulda langevaid lumehelbeid:

„Ma tean, et see on kõige tähtsam päev mu elus.“

Ma ei kuulu enam enesele. Töotan, et ma ei vea alt, tulgu mis tahes."

Tuli mõndagi. Lida ei vedanud alt.

Ta pidas vastutusrikast sidet Keskkomitee liikmete vahel. Talle anti kõige ohtlikumaid ülesandeid — uuesti sõlmida katkestatud sidemeid ja hoiatada ohustatud inimesi. Kui kohtumiskohta ähvardas vältimatu sissekukkumine, siis läks Lida sinna ja lipsas läbi nagu angerjas. Seda tegi ta nagu varemgi kindlalt, rõõmsa muretusega, mille taha oli varjatud suur vastutustunne.

Ta areteeriti üks kuu pärast meid. Mireki üles-tunnistused pöörasid temale gestapolaste tähele-panu ja varsti selgus suurema vaevata, et tema oli aidanud oma õel ja õemehel põranda alla minna. Peaga heites hakkas Lida temperamendikalt män-gima kergemeelse tütarlapse osa, kellel pole aimugi mingist keelatud tegevusest ja sellega seotud tõsistest tagajärgedest.

Ta teadis palju, aga ta ei andnud midagi välja. Peaasi aga, ta ei lakanud töötamast ka vanglas. Olukord oli muutunud, olid muutunud ka töömee-todid ja ülesanded, kuid säilis parteilase kohustus: mitte kunagi lasta käsi rüppe langeda. Kõik üles-anded täitis ta ennastalgavalt, kiiresti ja täpselt. Kui oli vaja raskest olukorrast välja rabelda ja kedagi vabaduses olijaist päästa, võttis Lida süütu näoga endale võõra „süü“. Pankraci vanglas oli ta „koridorimeheks“ ja kümned talle täiesti tund-matud inimesed pääsesid tänu temale areteeri-misest. Alles aasta pärast tegi ta „karjäärile“ lõpu vanglavalvurite poolt juhuslikult kättesaadud sedelike.

Nüüd sõidab Lida meiega Saksamaale kohtusse. Ta on ainus meie rühmast, kel on võib-olla lootust

elada kuni vabaduseni. Ta on noor. Kui meid enam elus pole, ärge laske teda parteile kaduma minna. Tal on vaja veel palju õppida. Õpetage teda, hoidke teda, et tal ei tekiks seisakut. Suunake teda. Ärge laske teda upsakaks minna või saavutatuga rahule jääda. Ta näitas ennast tublina kõige raskemal ajal. Katsumuste tulest läbi minnes ta näitas, et ta on tehtud heast metallist.

MINU GESTAPOLANE

See pole enam inimene, vaid marionett, kuid siiski teatud määral huvitav ja suurem kui teised.

Kui te aastat kümme tagasi, istudes „Flora“ kohvikus Vinohradechil, tahtsite rahaga vastu lauda koputada ja hüüda: „Härra oober, arve!“, ilmus teie ette pikk kuivetu mustas riides mees. Ta ujus kuulmatult nagu veemardikas laudade vahelt läbi ja esitas teile silmapilkselt arve. Tal olid kiired ja hääletud kiskjaliigutused ja väledad kiskjasilmad, mis kõike tähele panid. Ta ise juhatas kelnereid: „Kolmas laud — üks kohv piimaga“, „Vasakule akna juurde kook ja „Lidove Noviny“.“ Küllastajad pidasid teda heaks ooberiks, kaasteenijad heaks kolleegiks.

Siis ma teda veel ei tundnud. Tutvusin temaga hoopis hiljem, Jelinekkide juures, kui ta pliiatsi asemel hoidis käes revolvrit ja minule osutades ütles:

„Too huvitab mind rohkem kui teised!“

Tõtt öelda meie mõlemad tundsimel teineteise vastu huvi.

Tal oli sünnipärast arukust ja teistest gestapolastest erines ta selle poolest, et oskas inimeste

vahel vahet teha. Kriminaalpolitseis oleks ta kahtlemata võinud teha head karjääri. Vargapoisid ja mõrvarid, need deklasseerunud ja ühiskonnast isoleerunud inimesed, oleksid arvatavasti talle kõik kõhklematult hinge pealt ära rääkinud, sest neil pole muid muresid kui ainult oma naha päästmine.

Poliitilisel politseil aga on harva tegemist nahahoidjatega. Gestapos ei pörka politseiniku kavalus vastamisi mitte ainult kinnipüütu kavalusega. Siin seisab politsei vastas palju suurem jõud: vangi veendumus, selle kollektiivi tarkus, kuhu ta kuulub. Selle vastu aga ei saa üksnes kavalusega ega hoopidega.

Kindlaid veendumusi „minu“ uurijal ei olnud, nagu seda polnud ka teistel gestapolastel. Kui mõnel neist vahest veendumusi oligi, siis seoses nende rumalusega, mitte aga mõistuse, teoreetilise ettevalmistuse või inimeste tundmisega. Ja kui üldkokkuvõttes Praha gestapo siiski edukalt töötas, siis ainult sellepärast, et meie võitlus venis liiga pikale ja oli ruumiliselt väga piiratud. Meil oli ainult Praha, Praha ja veel kord Praha, kus sind tunneb pool linna ja kuhu vaenlane võib koondada terve karja provokaatoreid. Ja ometi me pidasime vastu aastaid. On seltsimehi, kes pöranda all elavad juba peaaegu viis aastat, ilma et gestapo oleks neile senini jälile jõudnud. See tuleb sellest, et oleme palju õppinud. Osalt ka sellest, et kuigi vaenlane on tugev ja julm, ei tunne ta teisi meetodeid peale hävitamise.

Gestapo osakonnas II-A-I on kolmel mehel kommunistide kõige julmimate vaenlaste kuulsus ja nad kannavad must-valge-punaseid lindikesi „teenete eest võitluses sisevaenlastega“. Need on Friedrich, Zander ja „minu“ uurija Josef Böhm.

Hitleri natsionaalsotsialismist kõnelevad nad vähe ja teavad sellest veel vähem. Nad ei pea võitlust poliitilise idee, vaid iseenese eest. Ja igaüks neist võitleb omamoodi.

Zander on kõhetu inimeseke laialivalgunud sapiga. Ta oskab teistest paremini kasutada politseivõtteid, kuid veel paremini tunneb rahalisi operatsioone. Kord viidi ta Prahast üle Berliini, kuid mõne kuu pärast ta mangus välja üleviimise endisele kohale. Teenistus Kolmanda Riigi pealinnas oli talle teenistusalaseks alandamiseks... ja suureks aineliseks kahjuks. Asumaa-ametnikul kuskil Aafrika džunglis või Prahast on enam võimu kui metropolis ja enam võimalusi oma pangahoiuste suurendamiseks. Zander on hoolas: et näidata oma agarust, ei katkesta ta ülekuulamist isegi lõunavaheajal. Sellega varjab ta oma veelgi suuremat agarust isiklikul rikastumisel. Häda sellele, kes ta kätte satub, kuid veel suurem häda sellele, kel on kodus hoiuraamat või väärtpabereid. Nende väärtuste omanik peab lühima aja jooksul maa pealt kaduma, sest hoiuraamatud ja väärtpaberid on Zanderi kirg. Teda peetakse sel alal kõige andekamaks gestapolaseks...

(Temast erinevalt on ta tšehhist abi ja tõlk Smoly röövel-džentlmen: võttes ära raha, ta ei lähe elu kallale.)

Friedrich on pikk, kiitsakas tõmmunäoline subjekt kurjade silmade ja tigeđa naeratusega. Tšehhoslovakkiasse tuli ta juba 1937. aastal gestopo agendina ja võttis osa saksa emigrantide-antifašistide tapmisest. Tema kireks on laibad. Süütuid Friedrichi jaoks pole olemas. Igaüks, kes on astunud üle ta kabineti läve, on süüdlane. Friedrich armastab naistele teatada, et nende mehed on surnud koon-

duslaagris või hukatud. Vahel teeb talle lõbu oma laekast välja võtta seitse väikest urni ja neid ülekuulatavale näidata:

„Need seitse siin olen mina ise oma käega likvideerinud. Sina oled kaheksas.“

(Nüüd on urne juba kaheksa.)

Friedrich armastab lehitseda vanu toimikuid ja lausub rahuldustundega, kohates hukatute nimesid: „Likvideeritud! Likvideeritud!“

Erilise heameelega piinab ta naisi.

Tema kireks on luksus. See on politseinikuagaruuse lisastiimuliks. Kui teil on riideäri või hästimöbleeritud korter, kiirendab see tunduvalt teie surma. Kuid küllalt Friedrichist!

Tema abi tšehh Nergri on temast kasvult poole pea võrra madalam. Muud erinevust nendel pole.

Böhmil pole erilist kirge ei raha ega laipade vastu, kuigi viimaseid on ta hingel mitte sugugi vähem kui Zanderil või Friedrichil. Oma loomult on ta seikleja ja tahab karjääri teha. Gestapo jaoks töötab ta juba ammu: ta oli kelner „Napoleoni“ kohvikus, kus salaja koos käisid Berani¹ pooldajad, ja mida Beran jättis Hitlerile teatamata, seda teatas Böhm. Kuid kas seda saab võrrelda inimjahiga, võimalusega valitseda inimese elu ja surma üle, otsustada tervete perekondade saatuse üle? Ta ei ihaldanud just tingimata metsikuid arveteõiendamisi vangidega. Aga kui teisiti ei saanud silma paista, siis oli ta valmis igasugusteks julmusteks. Sest mis tähendab ilu ja inimelu sellele, kes taotleb Herostratose au!

¹ Beran — agraarlaste liider, kes toetas Tšehhoslovakkia kapituleerumist fašistlikule Saksamaale, hiljem „protektoraadi“ marionetliku valitsuse peaminister. (Toim. märkus.)

Böhm lõi väga laia provokaatorite-võrgu. Ta on jahimees määratu suure hagijate-karjaga. Ning ta peab jahti. Sageli ainult jahilusti pärast. Ülekuulamine on juba igav tegevus. Tema peamiseks lõbuks on inimesi areteerida ja neid jälgida, kui nad ootavad tema otsust.

Kord areteeris ta Prahast üle kaheksa trammi-, autobussi- ja trollibussijuhi ning -konduktori ja ajas neid edasi piki roopaid, takistades transporti ja segi ajades tänavliikluse. See valmistas talle ülimalt naudingut. Siis vabastas ta sada viiskümmend inimest, kiideldes seejärel, et saja viiekümnes perekonnas nimetatakse teda „heaks inimeseks“.

Böhmi käes olid harilikult massilised, kuid vähese tähtsusega poliitilised asjad.

Mina sattusin tema kätte juhuslikult ja olin erandiks.

„Sina oled mu tähtsaim asi,“ seletas ta mulle avameelselt ja oli väga uhke, et minu asi loeti üldse üheks kõige tähtsamaks. Võib-olla see asjaolu pikendaski mu elu.

Väsimatult valetasime teineteisele, kuid see polnud kinnisilmi valetamine.

Ma teadsin alati, millal tema valetab, tema aga teadis seda minust ainult vahetevahel. Kui vale mõlemale ilmseks sai, siis siirdusime vaikival kokkuleppel uue küsimuse juurde. Ma arvan, et tal polnud niivõrd tähtis kindlaks teha fakte, kui-võrd „hästi teha“ oma „tähtsaimat asja“.

Keppi ja vangiraudu ei pidanud ta ainsaiks mõjutamisvahendeiks. Meelsamini ta veenis või ähvardas, sõltuvalt sellest, kuidas ta hindas „oma“ inimest. Mind ta ei peksnud kunagi, välja arvatud

ainult esimene öö, kuid ta andis mind pahatihti selleks otstarbeks kellelegi teisele edasi.

Kahtlemata oli ta teistest gestapolastest huvitavam ja keerukam. Tema fantaasia oli rikkalikum ja ta oskas seda kasutada. Vahel viis ta mind kui sööta linna, ja me istusime siis kuskil väikeses aiarestoranis ning vaatlesime möödavoolavat inimmassi.

„Sa oled areteeritud,“ filosoferis Böhm, „aga vaata, kas ümberringi on midagi muutunud? Inimesed käivad nagu ennegi, naeravad, askeldavad, ja kõik läheb oma rada, nagu sind poleks olemaski olnud. Nende möödaminejate hulgas on ka sinu lugejaid. Kas sa arvad, et neil on sinu pärast kas või üksainus kortsuke näkku tulnud?“

Ukskord pärast mitmetunnist ülekuulamist pani ta mu autosse ja sõidutas läbi õhtuse Praha Hradčany juurde.

„Ma tean, sa armastad Prahat. Vaata teda. Kas sa tõesti ei taha siia tagasi tulla? Kui kena ta on! Ja ta jääb samasuguseks, kui sind enam ei ole...“

Ta oli osav kiusaja. Suveõhtul, kui oli juba tunda ligineva sügise hõngu, oli Praha sinkjas suitsuvines nagu küpsev viinamari ja joovastas kui vein; oleks tahtnud teda vaadelda terve igaviku... Ma vastasin:

„Ja ta muutub veel kenamaks, kui teid enam siin pole.“

Ta naeratas, mitte tigidalt, vaid kuidagi süngelt, ja ütles:

„Oled küünik.“

Hiljem ta meenutas veel mitu korda seda õhtust jutuajamist:

„Kui enam meid ei ole... Sa siis ikka veel ei usu meie võitu?“

Ta esitas selle küsimuse seepärast, et ise ei uskunud. Ja kord ta kuulatas tähelepanelikult, mida ma kõnelesin Nõukogude Liidu jõust ja võitmatusest. See muide oli üks mu viimaseid ülekuulamisi.

TRAKSID

Vastaskongi ukse juures ripuvad traksid. Harielikud meeste püksitraksid. Ese, mida ma pole kunagi armastanud. Nüüd ma aga vaatan neile iga kord rõõmuga, kui avaneb meie kongi uks. Neis traksides on ivake lootust.

Kui satud vanglasse, kus sind võib-olla varsti surnuks pekstakse, siis võetakse sinult kohe esimesena ära kaelaside, vöö ja püksitraksid, et sa ei saaks end üles puua (kuigi seda väga hästi võib teha voodilinaga). Need kardetavad surmariistad on hoiul vangla kantseleis ajani, millal mõni gestapo Nemesis otsustab, et sind on tarvis saata sunnitööle, koonduslaagrisse või tapalavale. Siis tuuakse sind kantseleisse ja antakse sulle tähtsa näoga kätte kaelaside ja püksitraksid. Kuid kongi neid asju võtta ei tohi. Sa pead nad riputama koridori ukse kõrvale või vastaskäsipuule. Seal ripuvad nad sinu ärasõiduni kui näitlik märk sellest, et üks kongi elanikke valmistub tahtmatule reisile.

Traksid ilmusid vastaskongi juurde tolsamal päeval, kui ma kuulsin Gustina saatusest. Vastaskongi seltsimees saadetakse sunnitööle sama transportiga mis Gustinagi. Transport pole veel teele asunud. Ta on ootamatult viibinud ja räägitakse, et sihtkoht olevat maatasa pommitatud. (See on juba hea.) Millal transport teele asub, on teadmata. Võib-olla täna õhtul, võib-olla homme, võib-olla

nädala või kahe pärast. Traksid ripuvad veel. Ja ma tean: kuni nad on siin, on ka Gustina veel Prahast. Seepärast vaatan ma traksidele rõõmsalt ja sümpaatiaga nagu asjale, mis teda aitab. Ta on võitnud juba päeva, kaks, kolm... Kes teab, mida see võit annab? Vahest just üks päev viivitust päästab ta.

Kõik me elame siin sellest. Täna, kuu, aasta tagasi me mõtlesime ja mõtleme ainult homsest päevast, selles on meie lootus. Su saatus on otsustatud, ülehomme sind hukatakse... Kuid kes teab, mis kõik homme võib juhtuda! Ainult homseni elada, homme võib kõik muutuda, kõik ümberringi on nii ebastabiilne ja... kes teab, mis võib homme juhtuda?

Tuleb homme, ja veel, ja veel homme, tuhanded inimesed hävivad, tuhandete jaoks pole enam „hommet“, kuid allesjäänud elavad ühe lootusega — homme, kes teab, mis toob homme?...

Säärane meeoleolu sünnitab kõige absurdsemaid kuuldusi, igal nädalal ilmub uus ülioptimistlik ennustus sõja lõpu kohta, naeratades haaravad kõik sellest meeeldi kinni, see kandub edasi suust suhu, ja vanglas levib uus sensatsioon, mida nii meeeldi tahaks uskuda. Võitled sellega, püüad hajutada alusetuid lootusi, sest need ei tugevda, vaid nõrgendavad inimesi: optimism peab ju toitu saama mitte vales, vaid tõest, kindla võidu selgest ettenägemisest, kuid ka sinus elab lootus, et kunagi võib üks päev muutuda otsustavaks, et iga päev, mis sul õnnestub võita, viib sind üle surma piiri, mis sinu kohal ripub, elu juurde, millest on nii raske loobuda.

Nii vähe päevi on inimese elus, aga siiski sa tahad, et nad jookseksid veel kiiremini, kiiremini, kiiremini...

Aeg, see kiiresti voolav, tabamatu, meid tõkestamatult vanaduse poole viiv, muutub meie sõbraks. Kas pole imelik?

Homme päev on eilseks muutunud. Ulehomme tänaseks. Ja ka see on juba minevikku kadunud.

Traksid ripuvad ikka veel kongi ukse juures.

Kuues peatükk

PIIRAMISSEISUKORD 1942. AASTAL

27. mai 1943.

See juhtus täpselt aasta tagasi.

Ulekuulamiselt viidi mind alla „kinosse“. Nii-sugune oli „Neljasaja“ igapäevane marsruut Pet-scheki palees: keskpäeval alla lõunale, mida veeti kohale Pankracist, ja pärast lõunat tagasi neljan-dale korrale. Kuid tollel päeval me ei sattunud enam üles.

Istume ja sööme. Pingid on tihedalt täis kiilutud, vangid töötavad pingsalt lõualuude ja lusikatega. Pealtnäha on kõik peaaegu inimlik. Aga kui kor-raga muutuksid luukeredeks need, kes on homme surnud, siis upuksid lusikate kõlksatused savi-nõude vastu kontide raginasse ja lõualuude kuiva naginasse. Esialgu aga ei aima keegi midagi. Kõik söövad aplalt, lootes elu alal hoida veel nädalaid, kuid, aastaid.

Paistis, et oli ilus ilm. Korraga tõusis tuuleiil. Ja jälle on vaikus. Ainult valvurite nägude järgi võib aimata, et midagi on lahti. Mõne minuti pärast veel selgem tundemärk: meid kutsutakse välja ja rivistatakse Pankraci saatmiseks. Lõuna ajal! Enne-olemata juhus! Kujutlege, et teie pea on paistes küsimustest, millele te ei saa anda vastust, ja teid

Ta tõmbas sõrmega üle kaela, näidates Viktorile, kuidas pea otsast lendab. 1941. aasta piiramis- seisukorra ajal mõrvati esimesena Otto Synek. Ta vend Viktor oli 1942. aasta piiramis- seisukorra esi- mene ohver. Ta viiakse Mauthausenisse. Mahalask- misele, nagu nad delikaatselt väljenduvad.

Tee Pankracist Petscheki paleesse ja tagasi muutub vangidele kolgata teeks. SS-lased maksa- vad kätte Heydrichi eest. Ei ole auto sõitnud kilo- meetritki, kui kümnekonnal vangidest on näod revolvpäradega veriseks pekstud.

Minuga on kasulik sõita: mu pikk habe tõmbab SS-laste tähelepanu endale ja nad lahutavad selle kallal igal võimalikul viisil oma meelt. Kinni hoida mu habemest kui rihmast hüplevas autobussis — see on üks armsamaid meelelahutusi. Mulle on see heaks ettevalmistuseks ülekuulamistele, mis vasta- vad uuele olukorrale ja mis muutumatult lõpevad saatesõnaga:

„Kui sa homseni aru pähe ei võta, laseme su maha.“

Mind see ei hirmuta põrmugi. Igal õhtul on kuulda, kuidas all koridoris hüütakse vangide nimesid. Viiskümmend, sada, kakssada inimest, kes minuti pärast kuhjatakse raudupandult autodele nagu tapale määratud loomad, veetakse linna taha, Kobylisse, massilisele mahalaskmisele. Milles on nende inimeste süü? Esiteks selles, et nad pole milleski süüdi. Nad on areteeritud mingil tähtsu- seta põhjusel, midagi olulist nad ei tea, neid pole milleski üle kuulata, tähendab, nad on täiesti koha- sed arveteõiendamiseks. Satiirilised värsikesed, mida üks seltsimees oli üheksale teisele ette luge- nud, tõid vanglasse kõik kümme kaks kuud enne atentaati. Nüüd nad mõrvatakse... atentaadi pool-

damise eest. Pool aastat tagasi vangistati naine, keda kahtlustati lendlehtede levitamises. Ta pole midagi üles tunnistanud. Ja nüüd haaratakse ta õed ja vennad, õdede mehed ja vendade naised ning mõrvatakse kõik, sest üks piiramisreisukorra loosungeid on hävitamine tervete perekondade kaupa. Väike postiametnik, kes vangistati eksikombel, seisab all seina ääres ja on veendunud, et ta kohe vabastatakse. Ta kuuleb oma nime ja vastab kutsele. Ta paigutatakse hukkamõistetute rühma, viiakse linna taha ja lastakse maha. Järgmisel päeval selgub, et nad pidid mõrvama ta nimekaimu. Siis lastakse maha ka nimekaim, ja kõik on korras. Ons vaja aega raisata ja hakata kindlaks tegema tapetava isikut! Milleks see, kui ülesanne seisab terve rahva hävitamises?

Tulen ülekuulamiselt tagasi hilja õhtul. All seina ääres seisab Vladislav Vančura, ta jalge ees lebab väike kompsuke asjadega. Ma tean hästi, mida see tähendab. Ka tema teab. Me surume teineteisel kätt. Jõudnud üles, näen teda koridorist veel kord, näen, kuidas ta seisab, rahulikult pead kallutades, ja vaatab kuhugi kaugemale — üle elu piiri. Poole tunni pärast teda hüütakse...

Mõne päeva pärast on sama seina ääres — Miloš Krasny, kes areteeriti juba läinud aasta oktoobris; see on tubli revolutsiooni-sõdur, keda pole murdnud ei piinamised ega üksikvangistus. Rahulikult räägib ta midagi tema taga seisvale konvoile, pöörates kergelt tema poole pea. Mind nähes Miloš naeratab, noogutab mulle hüvastijätuks ja jätkab: „See ei aita teid põrmugi. Meid hävib palju, kuid lüüa saate ometi teie.“

Ja veel üks keskpäev. Me seisame all Petscheki palees ja ootame lõunat. Tuuakse Eliaš. Tal on

kaenla all ajaleht, naeratades osutab ta sellele: just praegu on ta lugenud, et ta on olnud ühenduses atentaadi organiseerijatega.

„Loba!“ ütleb ta lühidalt ja asub sööma.

Ta teeb selle kulul nalja ka õhtul, kui ta koos teistega Pankraci tagasi tuleb. Tunni aja pärast viiakse ta kongist välja ja sõidutatakse linna taha.

Laibahunnikud kasvavad. Loendatakse mitte enam kümneid ja sadu, vaid tuhandeid. Lakkaamatult voolava vere lõhn kõditab kahejalgsete elajate ninasõõrmeid. Nad „töötavad“ hommikust hilisööni, „töötavad“ ka pühapäeviti. Nüüd käivad nad kõik SS-mundrites, see on nende pidupäev, hävitamise võidukäik. Nad saadavad surma töölisi, õpetajaid, talumehi, kirjanikke, ametnikke; nad hävitavad mehi, naisi, lapsi; tapavad tervete perekondade kaupa; põletavad ja teevad maatasa terveid külasid. Tinasurm kõnnib katkuna üle maa ega säästa kedagi.

Ja inimene kõige selle jubeduse keskel?

Elab.

Uskumatu. Kuid ta elab, sööb, magab, armastab, töötab, mõtleb paljudest asjadest, millel üldse ei ole sidet surmaga. Arvatavasti tunneb ta südamepõhjas masendavat raskust, kuid ta kannab seda paindumatult, meelt heitmata.

Piiramisseisukorra ajal viis mind „minu“ gestapolane Branikisse. Juuniõhtu lõhnas pärnadest ja õitsvatest akaatsiatest. Oli pühapäev. Trammi lõppjaama viiv maantee oli tulvil jalutuselt linna tagasitulevast kiirest inimvoolust. Nad olid rõõmsad, käratsesid, õndsalt väsitatud päikesest, veest, arm sama kaisutustest. Ainult surma, mis neid iga hetk varitses, valides ikka uusi ja uusi ohvreid, ma nende nägudel ei näinud. Nad sagisid ja kargasid

läbiseigi, vallatud ja naljakad, nagu kodujänesed. Nagu kodujänesed! Haara üks neist kinni ja tõmba välja, — teised poevad kõik nurka kokku, aga juba hetke pärast on kõik jälle alustanud oma endist sagimist, askeldavad uuesti ja tunnevad elust rõõmu.

Muust maailmast kõrge müüri-ga lahutatud vanglast sattusin ma kärarikkasse inimvoolu nii ootamatult, et algul läks mul sellist muretut õnne nähes meel kibedaks.

Kuid mul polnud selleks õigust, polnud põrmugi õigust.

Sest elu, nagu ma teda nägin, oli lõppude-lõpuks samasugune kui meilgi vanglas: elu raske surve all, elu, mida püütakse ühes kohas kägistada ja hävitada, kuid mis teises kohas läbi lööb sadade võsude näol, elu, mis on tugevam kui surm. Mis on siis selles kibedat?

Ja kas siis meie, kongides asujad, kes me elame surma vahetus läheduses, oleme teisest tainast?

Vahel juhtus, et teel ülekuulamisele käitusid valvurid politseiautos enam või vähem rahulikult. Läbi aknakese vaatlesin siis tänavaid, äride vitriine, kioske lilledega, möödaminejate salku, naisi. Kunagi kord katsusin ennustada: kui näen teel üheksa paari ilusaid jalgu, siis tulen ülekuulamiselt elusana tagasi. Ja ma loendasin, vaatlesin, võrdlesin, uurisin tähelepanelikult jalgade jooni, kiitsin heaks või ei kiitnud heaks, ja seda kõike võltsimatu innuga, mitte sellepärast, et sellest oleks sõltunud mu elu.

Harilikult jõudsin kongi tagasi hilja. Isa Pešek oli juba muutunud rahutuks, kartes, et ma üldse enam tagasi ei tule. Ta kaelustas mind, mina seletasin lühidalt viimaseid uudiseid, teatasin, kes eile

veel Kobylisis maha lasti, siis sõime isuga õhtu-
sööki vastikust kuivatatud juurviljast, alustasime
lõbusat laulu või vihtusime täringuid mängida
kuni uimastuseni. See kõik sündis just neil õhtu-
tundidel, mil meie kongi uks võis iga hetk ava-
neda ja surma saadik ühte meist käsutada:

„Alla! Asjadega! Ruttu!”

Kuid meid ei hüütud. Me elasime üle selle hirmsa
aja. Praegu, tuletades seda meelde, me ise imes-
tame enda üle. Kui hämmastavalt on inimene loo-
dud, et ta suudab taluda kõige talumatumat!

Need minutid jätsid meisse muidugi kustumatud
jäljed. Arvatavasti kõik säilib mingisuguses aju
voldis — kokkurullitud kinolindina, mille lahtirul-
lumine algaks pöörase kiirusega ühel tõelise elu
päeval, kui me vaid tolle päevani elaksime. Kuid
võib-olla näeksime ekraanil ainult hiiglasuurt kal-
mistut, rohelist aeda, kuhu on külvatud kallihinna-
lised seemned!

Kallihinnalised seemned, mis kord tärkavad!

Seitsmes peatükk

INIMESED JA MARIONETID II

(PANKRAC)

Vangla elab kaht elu. Üks möödub lukustatud kongides, hoolikalt isoleerituna välismaailmast, ja ometi sellega kõige tihedamalt seotuna, kuivõrd see puutub poliitilistesse vangidesse. Teine kulgeb väljaspool konge pikkades koridorides, kitsas poolhämäruuses; see on endasse sulgunud maailm, mundrisse suletud, isoleeritum kui see, mis on kongidesse lukustatud, — hulga marionettide ja väheste inimolendite maailm. Sellest ma tahangi jutustada.

Sel teisel maailmal on oma füsioloogia. Ja oma ajalugu. Kui neid ei oleks, poleks ma seda maailma saanud lähemalt tundma õppida. Oleksin tundnud ainult meie poole pööratud dekoratsiooni, ainult selle pealtnäha terviklikku ja vastupidavat pealispinda, mis raudse raskusega rõhus kongi-elanikke. Nii oli see aasta, isegi pool aastat tagasi. Praegu on see pealispind täis mõrasid, mõrade vahelt aga vahivad armetud, lahked, murelikud, naeruväärsed näod, kõige mitmekesisemad, kuid alati inimese sisemist olemust väljendavad näod. Surverežiim on vajutanud oma pitseri ka selle sünge maailma elanikele ja selle taustal eraldub heledate laikudena kõik, mis seal on inimlikku. Mõned eralduvad vaevumärgatavalt, teised

lähemal tutvumisel selgemalt; ka nende seas on mitmesuguseid tüüpe. Võib leida isegi tõelisi inimesi. Et aidata teisi, pole nad hakanud ootama, kuni ise hätta satuvad.

Vangla pole lõbus asutus. Kuid maailm väljaspool kongi on süngem kui kongis. Kongides elab sõprus, ja milline sõprus! Niisugune sõprus tekib rindel, kui inimesi ähvardab alatine hädaoht, kui täna päästab seltsimees sinu elu, homme aga päästavad sina tema elu. Kehtiva režiimi juures ei ole sakslastest valvurite seas sõprust olemas. See ei tule kõne allagi. Nad elavad reetmise, üksteise järel valvamise, kaebuste atmosfääris, igaüks kardab oma kaasteenijaid, kuigi nad neid ametlikult nimetavad „kamraadideks“; parimad neist, need, kes ei saa ega taha olla sõpradeta, otsivad neid... kongidest.

Kaua me ei teadnud valvurite nimesid. Kuid sellel polnud tähtsust. Omavahel nimetasime neid hüüdnimede järgi, mida me neile panime või mida panid neile meie eelkäijad ja mis pärimusena edasi lähevad. Mõnel neist on nii palju hüüdnimesid kui vanglas konge; need on „ametnikud“, „ei kala ega liha“. Siin annab ta lõunale lisa, seal valab mööda kõrvu; nii üks kui teine on juhuslikud faktid, kuid siiski jäävad nad kongile kauaks meelde ja loovad ühekülgse ettekujutuse ning ühekülgse hüüdnime. Teised saavad ühesuguse hüüdnime kõigis kongides. Neil on ilmekalt väljakujunenud karakter — see või teine. Heas või halvas suunas.

Vaadakem lähemalt neid tüüpe! Vaadakem lähemalt neid kujukesi! Olgu kuidas on, igatahes pole nad korjatud kes teab kust. See on osa natsismi poliitilisest armeest. Eriliselt väljavalitud osa. Režiimi aluspalgid. Ühiskondliku korra toed...

„SAMARIITLANE“

Suur paks mees, räägib peene häälega. „SS-reservlane“ Rheuss, kooliteener Kölnist. Nagu kõik saksa kooliteenijad, on ta läbi teinud esmaabikursuse ja asendab vahel vangla velskrit. Ta oli esimene valvureist, kellega ma siin tutvusin. See oli tema, kes mu kongi vedas, madratsile asetaski, mu haavad üle vaatas, kompresse tegi. Kes teab, võib-olla ta tõesti päästis mu elu. Mis selles avaldus: kas inimsus või sanitaarkursused? Ei tea. Kuid temas avaldus siiski paadunud nats, kui ta sisse peksis juutidest vangidel hambaid või pani nad neelama kuhjaga lusikatäie soola või liiva universaalse rohuna kõigi haiguste vastu.

„MÖLDER“

Heasüdamlik, jutukas noormees nimega Fabian, Budejovici õllevabriku transporditöoline. Lai naeratus näol, astus ta kongi, tõi vangidele süüa, kunagi ei kakelnud. Ei tahtnud hästi uskuda, et ta tundide kaupa seisab ukse taga, kuulatab vangide juttu ja annab ülemusele edasi kõige tühisemadki pisiasjad!

KOKLAR

Samuti töoline ja samuti Budejovici õllevabrikust. Siin on palju saksa töölisi Sudeedimaalt. „Asi ei seisa selles, milles käesoleval hetkel näeb oma eesmärki üksik proletaarlane või isegi kogu proletariaat,“ kirjutas kord Marx. „Asi seisab selles, mis on proletariaat ja mida ta selle oma olemise

kohaselt ajalooliselt on sunnitud tegema!" Need sudeetlased ei tea tõepoolest midagi oma klassi ülesannetest. Klassist lahtikistuina, sellele vastu-seatuina ripuvad nad ideeliselt õhus ja arvata-vasti ripuvad kord ka tõeliselt, selle sõna otseses mõttes.

Tema hakkas natsiks, lootes kergemat elu. Asi osutus keerukamaks, kui ta seda kujutles. Sest ajast peale unustas ta naermise. Ta oli asetanud oma panuse natsismile. Selgus, et ta on selle aseta-nud hobusekorjusele. Sellest peale kaotas ta ka enesevalitsemise. Öösiti oma pehmeis tuhvleis vanglakoridorides edasi-tagasi kõndides jättis ta tolmustele lambivarjudele oma nukrate mõtiskluste jälgi:

„Kõik on vajunud minevikku,“ kirjutab ta luule-liselt sõrmega ja mõtleb enesetapmisele.

Päeval saavad temalt oma jao nii vangid kui kaasteenijad, ta karjub kiunuva, katkeva häälega, et lämmatada oma hirmu.

RÖSSLER

Kuivetu, pikk, rämeda bassihäälega, on ta üks neist vähestest, kes on võimeline südamest naerma. Ta on tekstiilitöoline Jablonecist. Tuleb kongi ja vaidleb tundide kaupa.

„Kuidas ma selleni jõudsin? Kümme aastat ma ei töötanud inimese moodi. Aga kakskümmend krooni nädalas terve pere peale — saad ise aru, on see mõni elu? Siis aga tulevad nemad ja ütlevad: meie anname sulle tööd, tule meie juurde. Tulingi. Noh, tööd anti. Mulle ja teistele. Köht on täis. Katus on pea kohal. Võib elada. Sotsialism?

Olgu pealegi, teda ei ole ju. Mina muidugi kujutlesin kõike sootuks teisiti. Kuid nii on siiski parem kui enne."

"Mis? Sõda? Mina sõda ei tahtnud. Ma ei tahtnud, et teised surevad. Tahtsin elada ise."

"Ah mina aitan neid, kas seda ise tahan või mitte? Mis mul muud üle jääb? Kas ma siin kellelegi liiga teen? Lähen mina ära, tulevad teised, minust hullemad. Sellega ma ei aita kedagi! Noh, lõpeb sõda, lähen tagasi vabrikusse..."

"Kes sinu arvates võidab sõja? Mitte meie? Tähendab teie? Aga mis meist saab?"

"Lõpp? Kahju! Ma arvasin, et läheb teisiti," ja ta läheb kongist minema, oma pikki jalgu järel vedades.

Poole tunni pärast tuleb ta tagasi küsimusega, kuidas õieti seal Nõukogude Liidus kõik on korraldatud.

"TOO"

Ühel hommikul ootasime all Pankraci peakontoris ülekuulamisele saatmist Petscheki paleesse. Meid seati alati näoga seina poole, et me ei näeks, mis selja taga toimub. Korraga kõlab tundmatu hääl: „Ma ei taha midagi näha, ma ei taha midagi kuulda! Te ei tunne mind, noh, siis õpite tundma!"

Mulle tegi see nalja. Siinset drilli arvestades olid lollaka ülemlieutenant Duba sõnad „Švejkest" täitsa omal kohal. Ent seni ei julgenud keegi seda nalja kõigile kuuldavalt välja öelda. Kogenuma naabri müks hoiatas mind, andes mõista, et naerda ei tohi ja et see on arvatavasti tõsiselt öeldud. See polnud vaimukus. Ei, koguni mitte.

Ütles seda pisitilluke olevus SS-vormis, kellel

polnud vähematki aimu Švejkest. Ta tsiteeris ülemleitnant Dubat, sest ta oli tolle vaimusugulane. Ta nimi oli Withan, kunagi oli ta oma nime kirjutanud tšehhi keeles Vitan ja teeninud veltveeblina Tšehhoslovakkia sõjaväes. Tol olendil oli õigus. Me tõepoolest õppisimegi teda tundma ega rääkinud temast kunagi teisiti kui „tollest”. Õigust öelda, meil ei jätkunud küllalt fantaasiat tabava hüüdnime leidmiseks sellele segule armetusest, nüridusest, drillist ja julmusest, mis olid Pankraci režiimi nurgakiviks.

„Põrssale põlveni” — ütleb niisugustest väikestest ja upsakatest karjeristidest tšehhi vanasõna; see tabab neid kõige tundlikumast kohast. Kui palju on tarvis hingelist närusust, et piinelda oma väikese kasvu pärast! Aga Withan piinleb ja maksab selle eest kätte kõigile, kes on temast pikemad füüsiliselt või vaimselt, see tähendab, eranditult kõigile.

Ta ei peksa kedagi. Selleks on ta liiga arg. See-eest ta spioneerib. Kui palju vange on maksanud tervise ja eluga Withani kaebuste pärast! Ei ole ju kaugeltki ükskõik, millise iseloomustusega sind saadetakse Pankracist koonduslaagrisse, kui sind sinna üldse saadetakse.

Ta on väga naeruväärne. Kui ta on üksinda koridoris, siis astub ta pidulikult ja tähtsalt ja kujutab endast väga väärikat isikut. Kuid niipea kui ta kedagi kohtab, tunneb ta tarvidust oma kasvu pikendada. Kui ta teilt midagi küsib, istub ta kindlasti käsipuule ja on võimeline niisuguses ebamugavas poosis veetma terve tunni ainuüksi sellepärast, et nii on ta teist terve peajao pikem. Kui ta viibib habemeajamise juures, tõuseb ta astmele või kõnnib pinki mööda ning laseb kuulda oma alatist:

„Ma ei taha midagi näha, ma ei taha midagi kuulda! Te ei tunne mind...”

Hommikuse jalutuskäigu ajal marsib ta murul, mis teda kas või kümne sentimeetrigi võrra ümb-rusest kõrgemale tõstab. Kongi astub ta täispuhu-tult nagu kuninglikust soost isik ja ronib otsekohe taburetile, et kontrolli teostada ülemiselt rõdult.

Ta on väga naeruväärne, kuid nagu iga lollpea, kellele on antud võim ja kellest oleneb inimeste elu, on ta ka väga kardetav. Oma piiratuse tõttu on ta võimeline tegema kärbsest elevanti. Ta ei tea midagi peale valvekorra kohustuste ja seepärast näeb igas tähtsusetuimaski ettekirjutatud korrast kõrvalekaldumises midagi ülitähtsat, mis vastab ta missiooni tähtsusele. Ta mõtleb välja eksimusi ja kuritegusid kehtiva distsipliini vastu selleks, et rahulikult uinuda mõttega, et temalgi on mingi-sugune tähtsus. Kes siin õige hakkab kontrollima, kui palju tõtt on ta kaebustes?

SMETONZ

Tugev kere, nüri nägu, mõttetu pilk — elav Groszi karikatuur natslikest kõrilõikajaist. Ta oli lüpsjaks Leedu piiri ääres, kuid imelik küll — lehma-d, need suurepärased loomad, pole temale su-gugi õilistavalt mõjunud. Ülemuse juures tuntakse teda „saksa vooruste” kehastusena: ta on reso-luutne, kindel, äraostmatu (üks vähestest, kes kori-dorimeestelt ei pressi välja sööki), kuid...

Keegi saksa õpetlane, ei mäleta täpselt kes, uuris kunagi loomade intellekti sel moel, et loendas „sõnu”, mida nad olid võimelised mõistma. See-juures ta vist määras kindlaks, et kõige madalam

intellekt on kodukassil, kes võib mõista ainult 128 „sõna“. Ah milline geenius on kodukass võrreldes Smetonziga, kellelt Pankraci vangla kuulis ainult nelja sõna:

„Pass bloss auf, Mensch!“

Tal tuli kaks-kolm korda nädalas valvekorda üle anda; alati ta higistas hirmsasti, ja ikkagi lõppes asi alati halvasti. Kunagi nägime, kuidas vanglaülem tema peale vihastus sellepärast, et aknad olid suletud, ja käskis need avada. Lihamägi tammus natuke aega kohmetult ühelt lühikeselt jalalt teisele, vahtides nürilt maha, huuled virildusid kramplikult, püüdes korrata seda, mida kuulsid kõrvad... ja korruga hakkas mägi röökima nagu sireen; kõigis koridorides algas segadus, keegi ei suutnud midagi mõista; aknaid ikkagi lahti ei tehtud, kuid kahel vangil, kes kogemata sattusid Smetonzile ette, hakkasid ninad verd jooksuma. Lahendus oli leitud.

Harilik lahendus. Peksta, peksta igal juhul, ja kui tarvis, siis ka tappa — see oli talle arusaadav. Ja ainult see. Kunagi sattus ta üldkongi ja lõi seal üht vangil; vang, haige inimene, kukkus krampides põrandale; kõik ülejäänud pidid tegema kükitusi krampide taktis, kuni haige vagusaks jäi. Aga Smetonz, käed puusas, jälgis seda rahuldustundega, idiootlikult naeratades, ja rõõmustas: kui hästi oli ta lahendanud keeruka situatsiooni.

Primitiivne olend, kellele kõigest, mida talle õpetati, jäi meelde ainult üks: võib peksta!

Ja ometi ka niisuguses olendis rebenes midagi. See juhtus umbes kuu aega tagasi. Vangla kantseleis istusid kahekesi Smetonz ja K., kes jutustas poliitilisest olukorrast. Pidi kaua rääkima, enne kui Smetonz vähegi taipama hakkas. Ta tõusis püsti, avas kantselei ukse ja vaatas tähelepanelikult

koridori; kõikjal vaikus, öö, vangla magab. Ta sulges ja lukustas hoolikalt ukse, laskus siis aeglaselt toolile:

„Mõtled, et...?“

Ta toetas pea kätele. Üle jõu käiv raskus vajus nõrgale hingekeesele võimsas kehas. Kaua istus ta selles poosis. Siis tõstis pea ja ütles nukralt: „Paistab, et nii... Vist me ei võida...“

Juba terve kuu ei kuule Pankrac Smetonzi sõjakaid röögatusi. Ja uued vangid ei tea, kui raske on ta käsi.

VANGLAULEM

Lüheldast kasvu, alati elegantselt rietatud — kas tsiviili või untersturmführeri vormi, kombekas, endaga rahulolev, armastab koeri, jahti ja naisi. See on üks külg, mis meisse ei puutu.

Teine külg (ja sellena tunneb teda Pankrac): toores, julm, harimatu, tüüpiline natslik tõusik, kes on valmis ükskõik keda ohvriks tooma, et aga ennast alal hoida. Ta nimi on Soppa (kui on vaja seda jäädvustada), pärit on ta Poolast. Räägitakse, ta olevat õppinud sepaks, kuid see auväärt kutse ei ole temasse jälgi jätnud. Hitlerlaste teenistuses on ta juba ammu ja teenete eest valimiseelses agitatsioonis on ta saanud praeguse koha. Selle külge on ta klammerdunud kogu jõuga, ja näidates üles täielikku kalkust, ei säästa ta kedagi: ei vange ega teenistujaid, ei lapsi ega rauku. Pankraci natsid omavahel ei sõbrusta, kuid teist sellist nagu Soppa, kel pole ühegagi kõige vähemat sõbralike suhete varjugi, siin ei leidu. Ainus inimene, keda ta nähtavasti hindab ja kellega ta teistest sagedamini vestleb, on vangla velsker, politseiveltveebel

Weisner. Kuid näib, et Weisner ei vasta talle samaga.

Ta näeb ainult ennast. Oma praegust kohta taotles ta ainult isikliku kasu pärast ja isikliku kasu pärast jääb ta natsismile truuks viimse minutini. Tema on võib-olla ainuke, kes ei mõtle mingile väljapääsule. Ta mõistab, et pääseteed ei ole. Natsismi langemine tähendab ka tema langemist, ta heaolu lõppu, lõppu ta suurepärasele korterile ja elegantsele välimusele (muuseas ei põlga ta sugugi hukatud tšehhide riideid).

Lõpp! Jah.

VANGLA VELSKER

Politseiveltveebel Weisner on omapärane marionett Pankraci keskkonnas. Vahel võib näida, et ta pole omal kohal, vahel aga on võimatu kujutleda Pankraci ilma temata. Kui Weisnerit pole ambulantsis, siis sibab ta koridoris ebakindlate sammudega, räägib iseendaga ja vahib alalõpmata enda ümber. Ta liigub vanglas nagu juhuslik külastaja, kes soovib siit võimalikult rohkem muljeid endaga kaasa viia. Kuid ta oskab ka kiiresti ja kuulmatult võtit lukuauku pista ning kongi ust avada — nagu kõige ehtsam vangivalvur. Talle on omane kuiv huumor, mis tal lubab rääkida asju täis varjatud mõtet ja liiatigi nii, et teda juba sõnast ei püüa. Ta oskab inimestele läheneda, enda ligi aga ta kedagi ei lase. Ei anna üles, ei kaeba, kuigi paneb mõndagi tähele. Tuleb sisse täissuitsetatud kongi. Tõmbab kuuldavalt õhku ninna.

„Hm,“ ja ta matsutab, „suitsetamine kongides,“ ta matsutab veel kord, „on kõvasti keelatud.“

Kuid ülemusele ei kannu midagi ette. Tal on

alati õnnetu, virildunud nägu, nagu piinaks teda mingi mure. Ilmselt ta ei taha, et tal oleks midagi ühist natsliku režiimiga, mida ta teenib ja mille ohvritele ta iga päev annab meditsiinilist abi. Tal ei ole usku sellesse režiimisse ja ta püsimisse, polnud usku ka kunagi varem. Seepärast ta ei toonud ka oma perekonda üle Breslaust Prahasse, kuigi vähesed saksa ametnikud oleksid jätnud kasutamata juhust elada kogu oma perekonnaga okupeeritud maa arvel.

Samal ajal pole tal midagi ühist ka inimestega, kes võitlevad „uue korra“ vastu; ka neile on ta võõras.

Ta arstis mind hoolikalt ja kohusetruult. Nii toimib ta peaaegu alati ja võib vastu seista piinamisest liiga nõrgestatud vangis saatmisele ülekuulamiseks. Võib-olla teeb ta seda südametunnistuse rahustamiseks. Kuid vahel ei anna ta abi seal, kus see on hädavajalik. Vist hirmust.

See on tüüpiline väikekodanlane, üksiklane, keda valdab hirm nii oleviku kui tuleviku ees. Ta otsib väljapääsu. Ja ei leia seda. Ta ei ole rott. Ta on ainult hiirekene lõksus. Lõksus, millest välja ei pääse.

„FLINK“

See ei ole päris marionett. Kuid ka mitte täiesti inimene. Midagi vahepealset. Ta ei mõista, et ta võiks muutuda inimeseks.

Tõtt öelda siin on kaks säärast. Need on harilikud inimesed: algul, olles põrutatud koledustest, mille keskele nad olid sattunud, muutusid nad otsekui tummaks, siis aga hakkasid kirglikult väljapääsu otsima. Kuid nad pole iseseisvad ja seepärast

pigem instinktiivselt kui teadlikult otsivad tuge ja juhatust, mis neid õigele teele viiks; nad aitavad sind sellepärast, et ootavad sult abi. Olekski õige neid abistada nii praegu kui ka tulevikus.

Need kaks on ainsad kõigist Pankracis teenivaist sakslastest, kes on olnud rindel.

Hanauer, rätsep Znojmist, tuli hiljuti tagasi idarindelt, kus ta meelega laskis külmal oma jalad võtta. „Sõjast pole inimesele mingit kasu,“ filosofoerib ta pisut švejklikult, „mul pole seal midagi otsida.“

Höfer, lõbus kingsepp Batja vabrikust, tegi kaasa sõjakäigu Prantsusmaale ja lahkus sõjaväeteenistusest, kuigi talle lubati aukõrgendust. „Eh, Scheisse,“ ütles ta ja lõi käega, nagu ta nüüd arvatahvasti iga päev lööb käega kõigile ebameeldivustele, mida tal on rohkesti.

Mõlemal on ühesugune saatvus ja ühesugused meeled, kuid Höfer on julgem ja sihiteadlikum. Peaaegu kõigis kongides kutsutakse teda „Flinkiks“.

Tema valvekord on kongidele puhkuseks. Tee, mis sa ise tahad. Kui ta sõimab, siis pilgutab silma, mõista andes, et see sõim ei puutu meisse, vaid temal on lihtsalt tarvis all istuvat ülemust oma ranguses veenda. Muide, ta näeb asjata vaeva: ülemus ei usu teda ja ei möödu nädalat, kus ta ei saaks märkust.

„Eh, Scheisse!“ lööb ta käega ja jätkab endiselt. Uldse on ta pigem kergemeelne noor kingsepp kui vangivalvur. Teda võib tabada kongis vangidega innukalt kulli ja kirja mängimast. Vahel viib ta vangid koridori ja korraldab kongis „läbiotsimise“. Läbiotsimine venib pikale. Kui sa uudishimulikult ukse vahelt sisse piilud, siis näed, et ta istub

pead kätele toetades laua taga. Ta magab, magab sügavalt ja rahulikult; nii pääseb ta kõige kergemini ülemuse eest, sest vangid valvavad koridoris ja hoiatavad läheneva hädaohu eest. Aga uni tuleb ju paratamatult, kui vabadel tundidel pole magamiseks aega — kui on olemas tütarlaps, kellest paremat ei saa kujutledagi...

Kas natsism võidab?

„Eh, Scheissel! Kas siis sihuke palagan saab püsima jääda?“

Ta ei pea end natsiks. Juba sellepärast väärrib ta tähelepanu. Veel enam, ta ei taha nendega ühte kuuluda. Ja ta ei olegi nendega. On tarvis üle anda kirjake teise osakonda? Võite kindel olla „Flinkile“. On tarvis midagi teatada väljapoole? Paluge „Flinki“. On hädasti tarvis kellegagi nelja silma all rääkida, toetada kõhklejat ja seega päästa uusi inimesi sissekukkumisest? „Flink“ viib teid tema juurde kongi ja valvab võrukaela näoga, kes tunneb rõõmu kordaläinud vigurist. Temale tuleb sageli ettevaatust õpetada. Ta ei saa aru teda ümbritsevast hädaohust. Ei mõista kõige selle tähendust, mis ta teeb. See aitab tal teha üha rohkem. Kuid see segab ta kasvamist.

See ei ole veel inimene. Kuid juba üleminek inimesele.

„KOLIN“

See juhtus kord õhtul, piiramis seisukorra ajal. SS-vormis ülevaataja, kes mind kongi sisse laskis, otsis mu taskud läbi ainult näiliselt.

Küsis tasakesi:

„Kuidas teiega lugu on?“

„Ei tea. Lubati homme maha lasta.“

„Kas see teid kohutas?”

„Olen selleks valmis.”

Harjunud liigutusega kobas ta kiiresti mu pint-saku hõlmu.

„Võib-olla sünnibki nii. Võib-olla mitte homme, vaid hiljem, võib-olla üldse mitte... Kuid niisugusel ajal... on parem valmis olla...”

Ta jäi jälle vait.

„Võib-olla... Tahate ehk midagi väljapoole teatada? Või midagi kirjutada? Läheb vaja, kui mitte nüüd, siis tulevikus — kuidas te siia satustite, kas teid keegi reetis, kuidas keegi käitus... Et teiega ei häviks see, mida te teate...”

Kas ma tahan kirjutada? Ta aimas mu kõige palavamast soovi.

Minuti pärast tõi ta paberi ja pliiatsi. Ma peitsin need hoolikalt ära, et neid ühelgi läbiotsimisel ei leitaks.

Ja pärast seda ma neid ei puudutanud.

See oli liiga hea selleks, et usaldada. Liiga hea: siin, surnud majas, mõni nädal pärast vangistamist kohata inimest vaenlase mundris, kellelt pole midagi oodata peale sõimu ja peksu, kohata inimest, sõpra, kes sulle ulatab käe, et sa ei kaoks jäljetult; kes aitab sul tulevikule edasi anda seda, mida sa nägid; kes sind hetkeks äratav surnuist nende jaoks, kes jäävad elama pärast sind. Ja just nüüd! Koridorides hüüti surmamõistetute nimesid, verest joobunud SS-lased vandusid metsikult, jubedusetundest jäi hing kinni neil, kes ei saanud karjuda. Just nüüd, niisugusel ajal polnud võimalik usaldada, see ei võinud olla õige asi, see oli ainult lõks. Milline tahtejõud peab olema inimesel, et niisugusel ajal oma sisesunnil ulatada sulle kätt! Ja milline mehisus!

Möödus umbes kuu. Piiramisseisukord lõpetati. Sõim lakkas, õudsed minutid muutusid mälestuseks. Oli jälle õhtu, tulin jälle ülekuulamiselt tagasi ja jälle seisis sama valvur kongi ukse ees.

„Nähtavasti rabelesite välja. Arvatavasti,“ ja ta vaatas mulle uurivalt otsa, „on kõik korras?“

Ma sain küsimusest aru. Ma solvusin sügavasti. Kuid see veenis mind rohkem kui miski muu selle inimese aususes. Nii võis küsida ainult see, kellel on selleks sisemine õigus. Siitpeale hakkasin teda usaldama. See oli meie inimene.

Esimesel pilgul näis ta veidrana. Ta kõndis koridorides üksildaselt, rahulikult, kinniselt, ettevaatlikult, kõike tähele pannes. Keegi ei kuulnud, et ta oleks sõimanud. Keegi ei näinud, et ta oleks kedagi löönud.

„Kuulge, virutage mulle Smetonzi juuresolekul vastu kõrvu,“ palusid teda seltsimehed naaber-kongist, „las ta kordki näeb, et te töötate.“

Ta raputas eitavalt pead:

„Pole tarvis.“

Ma ei kuulnud kunagi, et ta oleks rääkinud saksa keelt. Kõigest oli näha, et ta polnud niisugune nagu teised. Kuigi oli raske mõista, mis põhjusel. Ka valvurid tundsid seda, kuid ei mõistnud, milles asi seisab.

Ta ilmub igale poole, kuhu vaja. Toob rahu sinna, kus on tõusmas paanika, julgustab seal, kus pead norutatakse, korraldab sidet, kui niidi katkemine on ohtlik vabaduses viibivatele inimestele. Ta ei kao pisasjadesse. Ta töötab süstemaatiliselt ja laiahaardeliselt.

Seesuguseks pole ta mitte nüüd muutunud, seesugune oli ta algusest peale. Ta läks natside teenistusse kindla eesmärgiga.

Adolf Kolinsky, valvur, tšehh Määrimaalt, pärit vanast tšehhi perekonnast, ütles enda olevat sakslase, et saada valvuriks Tšehhi vanglas Hradec Kralovis, hiljem Pankracis. Küllap ta sõbrad ja tuttavad selle üle tublisti pahandasid... Kuid neli aastat hiljem, raporti ajal, viibutas sakslasest vanglaülem ta nina ees rusikaid ja ähvardas mõnesuguse hilinemisega:

„Ma peksan teist välja tšehhi vaimu!”

Ta muide eksis. See polnud ainuüksi tšehhi vaim. Tal oleks tulnud temast välja peksta ka inimene. Inimene, kes läks teadlikult ja vabatahtlikult oma õigele kohale, et võidelda ja võitlusele kaasa aidata. Ja keda pidev hädaoht aina karastas.

„MEIE OMA”

Kui 1943. aasta üheteistkümnenda veebruari hommikul oleks meile hommikueineks toodud hariliku musta, tundmatu päritoluga vedeliku asemel kakaod, siis poleks me niisuguse ime üle üllatunud. Sest hommikul vilksatas meie kongiuksest mööda tšehhi politseimunder.

Ainult vilksatas. Vilksatasid mustad püksid kõrgeis saapais, tõusis käsi tumesinises varrukas ja lõi ukse kinni — ning nägemus kadus. See oli nii põgus, et juba veerand tunni pärast olime valmis seda mitte uskuma.

Tšehhi politseinik Pankracis! Milliseid kaugeleulatuvaid järeldusi võis sellest teha!

Me tegime neid kahe tunni möödumisel. Kongi uks avanes uuesti, tšehhi politseiniku vormimüts, ilmus ukse vahele ja meie imestuse üle kõrvuni naeratavast suust kõlas:

„Freistunde!“¹

Nüüd me enam ei võinud kahelda. Koridoris ilmus hallroheliste SS-mundrite keskele mitu tumedat täppi, mis meile järsult silma torkasid: tšehhi politseinikud.

Mida see meile ennustab? Kuidas nad käituvad? Kuid kuidas nad ka käituksid, juba nende ilmumise fakt ise rääkis selgemat keelt kui kõik sõnad. Kui ebakindel peab olema režiim, kui hitlerlastel tuleb oma halastamatus hävitusaparaadis, mis moodustab nende ainsa toe, sallida inimesi rahvusest, keda nad tahavad hävitada! Millist tohutut inimestepuudust peavad nad tundma, kui nad on sunnitud nõrgestama oma viimast kantsi, et leida mõnd teisejärgulist käsualust! Kui kaua loodavad nad pärast seda veel eksisteerida?

Loomulikult teostavad nad erilist valikut, võib-olla osutuvad need inimesed isegi halvemaks kui sakslastest valvurid, keda harjumus on teinud tui-maks ja keda on laostanud usu kaotus võidusse, kuid paljas tšehhide ilmumise fakt — see on kindel lõpu tundemärk.

Nii arutasime meie.

Ent olukord oli hulga tõsisem, kui me seda esialgu arvasime. Asi seisis selles, et natslik režiim ei saanud enam valida, ja tal polnudki enam kellegi seast valida.

Uheteistkümnendal veebruaril me nägime esmakordselt tšehhi mundreid. Järgmisel päeval hakkasime tundma õppima ka inimesi.

Uks neist tuli, laskis pilgu üle kongi käia, astus lävel mõtlikult ühelt jalalt teisele, siis nagu kitse-

¹ Puhketund! (Toim. märkus.)

tall, kes tormakas energiahoos hüppab korraga kõigi nelja jalaga, otsustas äkki ja küsis:

„Noh, kuidas elame, härrased?“

Vastasime talle naerdes. Ka tema hakkas naerma, siis ütles segaselt:

„Ärge meile pahased olge. Parem oleks meid võidud kuhugi ära saata, kui teid valvama panna... Aga mis sa teed... Kes teab... võib-olla on see heagi...“

Ta muutus rõõmsamaks, kui kuulis, kuidas meie sellest mõtleme ja kuidas suhtub temasse meie kong. Ühe sõnaga, saime sõbraks esimesest pilgust peale. See oli Vitek, lihtne heasüdamlik poiss; tema see oligi, kes üheteistkümnenda hommikul meie kongi uksest mööda vilksatas.

Teine, Tuma, on tüüpiline vana tšehhi vangivalvur. Toorevõitu, kisendav, kuid olemuselt hea; kunagi vabariigi vanglainsi hääti niisuguseid „onudeks“. Ta ei mõistnud oma olukorra omapärasust; vastupidi, ta hakkas kohe ennast tundma nagu kodus ja oma sõnu soolaste naljadega vürtsitades ta rohkem rikkus kui pidas korda: siin pistab ta kongi leivatüki, seal sigareti, kolmandas kohas ajab lõbusat juttu (ainult mitte poliitikast). Kõike seda tegi ta päris avalikult, niisugune oli tema arusaamine valvuri kohustest, ja ta ei varjanud seda. Esimese noomituse järel läks ta ettevaatlikumaks, kuid ei muutunud. Jäi endiselt „onuks“. Midagi olulist ma ei oleks temalt julgenud paluda. Kuid tema ajal on kerge hingata.

Kolmas kõndis koridoris kulmu kortsutades, vaikselt, kellelegi otsa vaatamata. Ettevaatlikele tutvumiskatseile ta ei reageerinud.

„Sellest ei saa asja,“ ütles isa, kui oli teda jälginud nädal aega. „Kõigist kõige järeleandmatum.“

„Või kõige kavalam,“ oletasin ma rohkem vastu-
rääkimisvaimust, sest elu kongis möödub lõpmatuis
vaidlusis pisiasjade üle.

Kahe nädala pärast paistis mulle, nagu oleks
vaikija kuidagi iseäralikult ühe silmaga pilgutanud.
Ma kordasin vastuseks seda ettevaatamatut lii-
gutust, mis vanglas omab tuhat tähendust. Kuid
jälle ilma ühegi tulemuseta. Kas ma tõesti eksi-
sin?

Kuu aja pärast sai kõik selgeks. See oli oota-
matu nagu liblika väljatulek tupest. Hall liikumatu
tupp lõhkes ja välja tuli elav olend. See polnud
liblik. See oli inimene.

„Püstitad mälestussambaid,“ ütles sageli isa
mõnede minu iseloomustuste puhul.

Jah, ma ei taha, et unustataks seltsimehed, kes
hävisid, võideldes ausalt ja vahvalt vabaduses või
vanglas. Ja ei taha ka, et unustataks need ellu-
jäänud, kes meid kõige raskemas olukorras aitasid
mitte vähem ausalt ja vahvalt. Tahaksin, et Pank-
raci koridoride pimedusest tõuseksid valguse kätte
niisugused kujud nagu Kolinsky või see tšehhi
valvur. Mitte et neid ülistada. Vaid eeskujuks
teistele. Kohustus olla inimene ei lõpe ühes käes-
oleva sõjaga ja selle kohustuse täitmiseks on tarvis
heroilist südant, kuni kõik inimesed on muutunud
inimesteks.

Lõppude lõpuks on see päris tavaline lugu, mis
juhtus politseinik Jaroslav Horaga. Kuid see lugu
kajastab kogu inimest.

Radnicko. Tšehhoslovakkia kõrvaline maanurk.
Ilus, kurb ja vaene nurk. Isa oli klaasivabriku
töeline. Elu oli raske. Kurnav töö, kui sul seda on,
ja nälg ning viletsus, kui algab tööpuudus, mis
neis kohtades oli tugevasti juurdunud; selline elu

kas surub inimese põlvili või tõstab ta kõrgele, sünnitades südames igatsust parema maailma järele, usku sellesse ja valmisolekut selle eest võidelda. Isa valis viimase. Tast sai kommunist.

Noor Jarda võtab maidemonstratsioonist osa jalgratturite kolonnis ja punane paelake põimib ta ratta kodaraid. See paelake ei jäta teda enam maha. Sellest ise mitte teadlik olles hoiab ta seda oma hinges, töötades õpilasena ja treialina töökojas, hiljem aga Škoda tehases.

Kriis, tööpuudus, sõda, töötsemised, politseiteenistus. Ma ei tea, mis sel ajal oli punase paelakesega ta hinges. Võib-olla oli see kokku rullitud, ära pandud, võib-olla poolenisti unustatud, kuid mitte ära kaotatud. Uhel ilusal päeval määrati ta ametisse Pankraci. Ta ei tulnud siia mitte vabatahtlikult, kindla eesmärgiga nagu Kolinsky. Kuid ta mõistis oma ülesannet otsekohe, kui ta esimest korda kongi vaatas. Paelake rullus lahti.

Ta uurib lahinguvälja. Kaalub oma jõudu. Ta nägu on pilves, ta mõtleb hoolega, millest ja kuidas oleks parem alata. Ta ei ole elukutseline poliitik. Ta on lihtne rahvapoeg. Kuid tal on meeles isa kogemused. Tal on terve loomus, ta meelegendus kasvab järjest. Ja ta teeb otsuse. Hallist tupest koorub välja inimene.

Sellel inimesel on ilus, puhas hing: ta on peenetundeline, tagasihoidlik ja ühtlasi julge. Ta on valmis kõigeks, mis temalt nõutakse. Nõutakse vähe ja nõutakse palju. Ja ta täidab seda vähest ja seda paljut. Töötab ilma poosita, kiirustamata, läbimõeldult, kuid ilma kartuseta. Ta isegi ei kujutle, et võiks olla teisiti. Temas räägib kategooriline imperatiiv. Nii peab see olema — mis sellest siis veel rääkida?

Ja see on õieti kõik. See on kogu lugu inimesest, kelle teeneks juba praegu võib pidada mitme inimese elu päästmist. Paljud inimesed elavad ja töötavad vabaduses, sest keegi Pankracis täitis oma inimesekohust. Ta ei tunne neid, nemad ei tunne teda, nagu ei tunne Kolinskyt. Ma tahaksin, et neid mõlemaid tuntaks kas või hilinemisega. Mõlemad leidsid siin teineteist õige pea. Ja see suurendas nende võimalusi.

Pidage neid meeles kui eeskuju, kui näidet inimestest, kel on pea õigel kohal. Kuid mitte ainult pea, vaid ka süda.

ONU SKORŽEPA

Kui te juhuslikult kõiki kolme koos näete, siis on teie ees sõprusvendluse elav kehastus: ülevaataja Kolinsky — rohekašall SS-munder, Hora — tume tšehhi politseimunder, onu Skoržepa — hele, kuid väherõõmus vangla koridorimehe vorm. Kõiki kolme koos näha võib õige harva. Just sellepärast, et nad on ettevaatlikud.

Vangla instruksiooni kohaselt lubatakse koridore puhastama ja toitu jagama „ainult eriliselt ustavaid ja distsiplineeritud vange, keda tuleb hoolikalt teistest isoleerida“. See on seaduse sõna. Surnultsündinud paragrahv. Niisuguseid koridorimehi ei ole ega ole ka kunagi olnud. Eriti aga gestapo piinakambreis. Otse vastupidi, koridorimehed — need on siin vangidekollektiivi salaluure, keda kongidest välja saadetakse, et olla lähemal vabale maailmale, selleks, et kollektiiv võiks elada ja ühendada oma liikmeid. Kui palju koridorimehi on maksnud oma eluga ülesande ebaõnnestunud täitmise või tabatud sedelikese pärast!

Kuid kollektiivi seadus nõuab halastamatult, et need, kes astuvad endiste asemele, jätkaksid nende ohtlikku tööd. Kas teed sa seda julgelt või kardad — niikuinii sa sellest ei pääse. Argus võib ainult rikkuda, koguni kõik nurja ajada, nagu ikka põrandaaluses töös.

Aga põrandaalune töö on siin kahekordselt kardetav: seda tuleb teha nende nina all, kes seda katsuvad hävitada, ülevaatajate silma all kohtades, mida nemad määravad, sekundeil, mis nendest olenevad, olukorras, mida nemad loovad. Siin ei jätku sellest, mida sa oled vabaduses õppinud. Kuid vähem sult ei nõuta.

Vabaduses leidub põrandaaluse töö meistreid. Ja niisuguseid meistreid leidub ka koridorimeeste seas. Onu Skoržepa on oma töö tõeline meister. Ta on tagasihoidlik, vähenõudlik, esimesel pilgul näib saamatu, kuid tegelikult on paindlik kui nastik. Ülevaatajad ei jõua teda küllalt kiita: „Kogu päev töö juures, ustavamat inimest ei leidu, mõtleb ainult oma kohustustele, teda ei saa ahvatleda mingisugusele keelatud asjale, koridorimehed, võtke kõik temast eeskujule!”

Jah, võtke temast eeskujule, koridorimehed! Ta on tõepoolest eeskujulik koridorimees selles mõttes, nagu seda mõistame meie, vangid. See on vangla kollektiivi kõige ustavam ja kõige osavam luuraja.

Ta tunneb kõigi kongide elanikke ja saab igast uustulnukast otsekohe teada kõik, mis vaja: mis pärast ta siia on sattunud, kes on ta kaaslased, kuidas tema käitub ja kuidas käituvad nemad. Ta uurib „juhtumeid” ja katsub neist aru saada. Kõike seda on tal tähtis teada, et nõu anda või korralkult ülesannet täita.

Ta tunneb vaenlasi. Hoolikalt uurib ta iga ülevaatajat, paneb tähele ta harjumusi, ta nõrku ja tugevaid külgi, selgitab, mille poolest üks või teine on eriti kardetav, kuidas on teda parem ära kasutada, tema tähelepanu suigutada, teda alt vedada. Paljud iseloomustused, mis siin olen andnud, ammutasin ma onu Skoržepa juttudest. Ta tunneb kõiki ülevaatajaid ja võib igaüht neist üksikasjaliselt kirjeldada. See on vajalik, kui ta tahab takistamatult liikuda koridorides ja töötada nagu tarvis.

Kõigepealt aga peab ta meeles oma kohust. Ta on kommunist, kes teab, et pole niisugust kohta, kus ta võiks olla mitteparteilane, kus ta võiks käed sülle panna ja oma tegevuse lõpetada. Lisaks veel, et just siin, suurima hädaohu ja julmima terrori olukorras, leidis ta oma õige koha. Siin ta kasvas.

Ta on paindlik. Uued situatsioonid tekivad iga päev ja iga tund, nõudes lahenduseks uusi võtteid. Ta leiab need otsekohe. Tema käsutuses on sekundid. Ta koputab kongi uksele, kuulab ära varem ettevalmistatud ülesande ja annab selle edasi teise koridoriotsa lühidalt ja täpselt ning varem, kui uus korrapidajate vahetus mahti saab tõusta teisele korrale. Ta on ettevaatlik ja leidlik. Sajad sedelid on läinud läbi tema käte, ja mitte ühtki pole kinni püütud ning pole isegi kahtlustusi tema vastu tekkinud.

Ta teab, kust kellelgi king pigistab, kus on tarvis toetust, kus on tarvis täpseid andmeid olukorrast väljaspool, kus ta tõeliselt isalik vaade annab jõudu inimesele, kelles kasvab meeleheide, kus lisatükk leiba või kopatais suppi aitab taluda kõige raskemat üleminekut vanglatoidule: kõike seda ta

teab, teab tänu oma peenele vaistule ja suurtele kogemustele; teab ja tegutseb.

See on tugev ja kartmatu võitleja. Kõva ja terviklik natuur. Niisugune on onuke Skoržepa.

Tahaksin, et see, kes kord neid ridu loeb, näeks siinjoonistatud portrees mitte ainult onu Skoržepat, vaid ka „Hausarbeiterite“, s. t. „vangidest teenijate“ tähelepanuväärset tüüpi, kes tööd, mida rõhujad on neid tegema pannud, oskavad muuta tööks rõhutute kasuks. Onu Skoržepa on ainuke omataoline, kuid oli ka teisi „teenijaid“, üksteisest erinevaid, kuid mitte vähem tähelepanuväärseid. Nii Pankracis kui ka Petscheki palees. Ma tahtsin teha nende portreevisandeid, kuid kahjuks on mul jäänud ainult mõni tund, liiga vähe isegi „lauluks, milles lauldakse kiiresti sellest, mis elus sünnib aeglaselt“.

Olgu siin kas või mõnedki nimed, kas või mõnedki näited, need aga pole kaugeltki kõik, kes ausalt on ära teeninud, et neid ei unustataks.

Doktor Miloš Nedved — suurepärane, õilis seltsimees, kes oma igapäevase abi eest vangidele maksis eluga Osviencimis.

Arnošt Lorenz, kelle naine tapeti selle eest, et ta mees keeldus välja andmast seltsimehi, ja kes aasta pärast ise läks surma, et päästa teisi „Hausarbeitereid“ „Neljasajast“ ja selle kollektiivi.

Mitte ialgi peadnorutav, alati teravmeelsustega hiilgav Vašek Rezak; vaikne, ennastsalgav Anka Vikova, kes hukati piiramisiseisukorra päevil; energiline, alati rõõmus, osav, leidlik „raamatukoguhoidja“ Springer; häbelik nooruk Bilek...

Ainult näited, ainult näited. Suuremad ja vähemad inimesed. Inimesed, mitte marionetid.

Kaheksas peatükk

LEHEKULG AJALOOST

9. juuni 1943.

Koridoris minu kongi ukse taga ripub vöö. Minu vöö. Niisiis teeasumine. Öösel saadetakse mind „riiki“ kohtumõistmiseks ja... ja nii edasi. Mu eluviilukast hammustab aeg aplalt viimaseid tükikesi. Nelisada üksteist päeva Pankracis on mööda vilksatanud käsitamatult kiiresti. Kui palju päevi on veel jäänud? Kus ma nad veedan? Ja kuidas?

Vaevalt on mul veel võimalust kirjutada. Kirjutan üles oma viimse tunnistuse. Ajaloo lehekülje, mille viimseks elusaks tunnistajaks nähtavasti olen mina.

1941. aasta veebruaris areteeriti terve Tšehhoslovakkia Kommunistliku Partei Keskkomitee ühes asetäitjatega, kes olid määratud sissekukkumise puhuks. Kuidas võis juhtuda, et parteid tabas niisugune hirmus löök, see ei ole veel senini täpselt kindlaks tehtud. Sellest jutustavad arvatavasti kord Praha gestapolased, kui nad kohtu ette astuvad. Asjatult katsusin mina, siin kui ka Petscheki palees, jõuda asja juurteni. Mängus oli muidugi provokatsioon, kuid oma osa mängis ka ettevaatama-

tus. Kaks aastat edukat põrandaalust tööd suigutasid mõnevõrra valvsust. Põrandaalune organisatsioon laienes, töösse kisti vahetult uusi inimesi, ka neid, keda partei oleks pidanud hoidma reservis; aparaat kasvas ja muutus nii suureks, et teda oli raske kontrollida. Hoop partei keskusele oli nähtavasti ammu ette valmistatud ja langes meie pihta vähe aega enne sakslaste kallaletungi Nõukogude Liidule.

Algul ma polnud teadlik sissekukkumise ulatusest. Ootasin meie sidemehe harilikku ilmumist ega jõudnud teda ära oodata. Kuu aja pärast oli selge, et on juhtunud midagi õige tõsist ja mul ei ole õigust kauem oodata. Ma hakkasin ise sidet kobama; teised tegid sedasama.

Esimesena otsisin üles Honza Vyskočili, kes juhtis tööd Tšehhoslovakkia keskrajoonides. Ta oli algatusvõimega inimene ja valmistas ette mõninga materjali „Rude Pravo“ väljaandmiseks — oli võimatu, et partei jääks ilma keskse häälekandjata.

Ma kirjutasin juhtkirja, kuid me otsustasime, et terve materjal, mis mulle, olgu muide öeldud, oli tundmatu, tuleb välja esimese mai lendlehena, aga mitte „Rude Pravo“ numbrina, sest teine rühm seltsimehi juba andis välja ajalehte, olgugi et see oli õige primitiivne leht.

Algasiid partisanlike töömeetoditega kuud. Kuigi parteid tabas purustav hoop, tappa see teda ei suutnud. Sajad uued seltsimehed võtsid enda peale poolelijäänud ülesannete täitmise, hukkunud juhtide asemele asusid ennastalgavalt teised ja takistasid allorganisatsioonide lagunemist või passiivseks muutumist. Kuid kesket juhtimist ikka veel ei olnud ja partisanimeetodites peitus see hädaoht,

et kõige tähtsamal momendil — momendil, mil toimub oodatav kallaletung Nõukogude Liidule — võis osutada, et meil ei ole tegevuse ühtsust.

Minuni jõudvais „Rude Pravo“ numbreis, mida samuti partisanilaadis välja anti, tundsin ma vilunud poliitilist kätt. Meie esimese mai lendlehest, mis osutus kahjuks mitte väga õnnestunuks, nägid teised seltsimehed omakorda, et on olemas veel keegi, keda võib arvestada. Ja me hakkasime üksteist otsima.

Me ekslesime nagu põlismetsas. Läksime hääle peale, aga äkki kostis see juba teisest küliest. Raske kaotus õpetas parteid olema ettevaatlikum ja valvsam, ja kui kaks inimest keskaparaadis tahtsid omavahel sidet luua, siis pidid nad tungima läbi kontrollivate ja kindlakstegevate tõkete tiheda tihniku, ja neid tõkkeid püstitasid nii nad ise kui ka need, kes pidid sidet korraldama. See oli seda keerukam, et mina ei teadnud, kes on „sealpool“, ja see jälle ei teadnud, kes olen mina.

Lõpuks me leidsime ühise tuttava. See oli suurepärase seltsimees, doktor Miloš Nedved, kellest saigi meie esimene sidemees. Kuid ka see juhtus kogemata. 1941. aasta juuni keskpaiku ma haigestusin ja saatsin Lida ta järele. Ta tuli otsekohe Baxide juurde korterisse — ja seal me siis satustimegi otsa peale. Temale oli just ülesandeks tehtud otsida seda „teist“, ja ta ei aimanud, et see „teine“ olen mina. Nagu kõik seltsimehed „sealtpoolt“, oli ka tema veendunud, et olen areteeritud ja arvatavasti mind ei ole enam elus.

22. juunil 1941. aastal tungis Hitler kallale Nõukogude Liidule. Tolsamal õhtul avaldasime Hon-

zaga lendlehe, mis selgitas selle sõja tähtsust meile, tšehhidele. 30. juunil toimus mu esimene kohtamine tollega, keda ma nii kaua otsisin. Ta tuli minu poolt määratud kohale juba teades, kellega ta kohtub. Aga mina ikka veel ei teadnud. Oli suveöö, läbi avatud akna tungis õitsvate akaatsiate lõhna — kõige sobivam aeg armastajatele kohtamisteks. Me katsime akna kinni, panime tule põlema ja kaelustasime teineteist. See oli Honza Zika.

Ilmnes, et veebruaris ei areteeritud mitte ter- vet Keskkomiteed. Uks komitee liige, Zika, jäi alles. Ma olin temaga ammu tuttav ja juba ammu armastasin teda. Kuid päriselt õppisin teda tundma alles nüüd, mil hakkasime temaga koos töötama. Umara näoga, alati naeratav, heasüdamiku onukese välimusega ja samal ajal kindel, ennastsal- gav, mehine — mees, kes parteitöös ei tunnistanud mingit kompromissi. Ta ei tunnistanud ega taht- nudki tunnistada enda suhtes mingeid muid kohus- tusi kui parteilisi. Ta keeldus kõigest, mis võis nende täitmist takistada. Ta armastas inimesi ja inimesed omakorda armastasid teda, kuid seda ar- mastust ei omandanud ta kunagi printsiibitu hea- tahtliku suhtumisega.

Me leppisime kokku kahe minuti jooksul. Aga mõne päeva pärast sain teada, kes on uue juht- konna kolmas liige, kes oli Zikaga ühenduses juba maikuus. See oli Honza Černý, ilus, suurt kasvu mees, haruldaselt hea seltsimees; võitles Hispaa- nias ja tuli sealt tagasi läbilastud kopsuga — jõu- dis tagasi juba sõja ajal läbi natsliku Saksamaa; temas oli midagi alles jäänud sõdurist, tal olid peale selle rikkad kogemused põrandaaluses töös ja ta oli andekas, algatusvõimeline töömees.

Kuudepikkune pingerikas võitlus liitis meid tugevasti ühte. Me täiendasime üksteist nii karakterite kui ka oma võimete poolest. Zika oli organiseerija, asjalik ja pedantsuseni täpne, kellele ei saanud puru silma ajada; hoolikalt ta kontrollis iga teadet, tungides kuni algallikani, kaalus iga-külgselt iga ettepanekut ja jälgis delikaatselt, kuid kindlalt iga meie otsuse täitmist. Černy, kes juhtis sabotaaži ja relvastatud võitluse ettevalmistust, mõtles nagu sõjaväelane, oli kaugel kõigest väiklasest, omas suurt hoogu, väsimatust ja leidlikkust; tal vedas alati uute töövormide ja uute inimeste otsimisel. Ja lõpuks mina — agitaator-propagandist, ajakirjanik, kes usub oma vaistu, on natuke fantaseerija ning — tasakaaluks — skeptik.

Funktsioonide jaotus oli muide rohkem vastutuse kui töö jaotus. Igaühel meist tuli end segada kõigesse ja toimida iseseisvalt igal pool, kus seda tarvis läks. Töötada polnud kerge. Veebruaris parteile löödud haav oli veel värske ja kinni kasvama.

Kõik sidemed olid katkenud, mõned organisatsioonid olid täiesti hävinud, säilinute juurde aga polnud teid. Terved organisatsioonid, terved tehased, vahel isegi terved rajoonid olid kuude kaupa lahutatud tsentrumist, kuni side korda seati; meile jäi ainult lootus, et „Rude Pravo“, tungides nendeni, asendab otsesest juhtimist. Ei olnud salakortereid — vanu kasutada me ei võinud, kartes, et neid veel valvatakse; algul ei olnud raha, raske oli hankida toiduaineid, nii paljuski tuli täiesti otsast alata. Ja see kõik toimus neil päevil, kui partei ei võinud enam piirduda üksnes eeltöödega, kallaletungi päevil Nõukogude Liidule, kui partei pidi astuma otseselt võitlusse, organiseerima sise-

mist rinnet okupantide vastu, pidama „väikest sõda“ nende tagalas mitte ainult oma jõuga, vaid kogu rahva jõuga. Ettevalmistavail aastail 1939—1941 läks partei sügavale põranda alla, ta oli konspireeritud mitte ainult saksa politsei, vaid ka maside eest. Nüüd, pärast suurt verekaotust, pidi ta konspiratsiooni okupantide eest viima täiuseni ja konspiratsiooni rahva eest lõpetama, korda seadma sideme parteitutega, pöörduma kogu rahva poole, astuma liitu kõigiga, kes olid valmis sõdima vabaduse eest, ja julge eeskujuga viima võitlusse need, kes veel kõhklesid.

1941. aasta septembri algul me ei võinud veel öelda, et oleme uuesti jalule seadnud purustatud organisatsiooni. Sellest olime veel kaugel, kuid igal juhul eksisteeris jälle tugevasti organiseeritud tuum, kes võis kas või osaliselt täita tõsiseid ülesandeid. Partei tegevuse uuestisündi võis kohe märkata. Sabotaažide arv kasvas, kasvas streikide arv tehastes. Septembri lõpul laskis Berliin meie peale lahti Heydrichi.

Esimene piiramiseseisukord ei murdnud kasvavat aktiivset vastupanu, küll aga nõrgestas teda ja andis parteile uusi hoope. Nimelt siis purustati tervenisti Praha parteiorganisatsioon ja noorsoo-organisatsioon, hävisid uued parteile õige väärtuslikud töötajad: Jan Krejčí, Štancl, Miloš Krasny ja paljud teised.

Kuid iga sellise hoobi järel oli selgesti näha, kui võitmatu on partei. Langes võitleja, ja kui teda asendada ei saanud üks, siis asusid ta kohale kaks, kolm.

Uude, 1942. aastasse astusime juba kindlalt-ehitatud organisatsiooniga; tōsi küll, see ei haaranud veel kõiki tööalasi ega küündinud kaugeltki 1941.

aasta veebruari mõõdeteni, kuid oli juba võimeline täitma partei ülesandeid otsustavais lahinguis. Selle loomise kallal töötasime meie kõik. Ent peateene kuulub Honza Zikale.

Sellest, kuidas töötas meie ajakirjandus, võivad vist jutustada materjalid, mida seltsimehed on säilitanud salaarhiivides pööninguil ja keldreis, ning mul ei tarvitse sellest rääkida.

Meie ajalehtedel oli suur levik, neid lugesid ahnelt mitte ainult parteiliikmed, vaid ka parteitud; nad ilmusid suurtes tiraažides ja neid trükiti reas iseseisvalt, hoolikalt üksteisest eraldatud illegaalseis trükikodades — paljundusaparaatidel ja ka tõelistel trükimasinatel. Neid anti välja regulaarselt ja kiiresti, nagu asjaolud nõudsid. Näiteks seltsimees Stalini päevakäsuga armeele 23. veebruaril 1942 tutvusid esimesed lugejad 24. veebruari õhtul. Suurepäraselt töötasid meie trükiladud, arstidegrupp ja eriti grupp „Fuchs-Lorenz“, kes andis peale muu välja veel oma informatsioonilist bülletääni nime all „Maailm Hitleri vastu“. Kõik muu tegin ise, püüdes säästa inimesi. Minu sissekukkumise puhuks oli ette valmistatud asetäitja. Tema jätkas tööd, kui mind areteeriti, ja ta töötab siiani.

Me moodustasime kõige lihtsama aparadi, sest hoolitsesime selle eest, et iga ülesanne nõuaks inimesi nii vähe kui võimalik. Me loobusime pikast sidemeeste reast, kes, nagu 1941. aasta veebruar seda näitas, mitte ainult ei kaitsnud parteiaparaati, vaid hoopis vastupidi, asetas selle hädaohtu. Oli küll igapähele meist üksikult rohkem riski, kuid parteile tervikuna oli palju vähem ohtu. Niisugune sissekukkumine nagu veebruaris ei võinud enam korduda.

Ja sellepärast, kui mind areteeriti, võis Keskkomitee, täiendatud ühe uue liikmega, rahulikult oma tööd jätkata. Sest Keskkomitee koosseisust ei olnud isegi mu lähemal kaastöölisel vähematki aimu.

Honza Zika areteeriti 27. mail 1942 öösel. See oli jällegi õnnetu juhus. Pärast atentaati Heydrichile oli kogu okupantide-aparaat jalul ja korraldas haaranguid kogu Prahas. Gestapolased ilmusid korterisse Stržešovices, kus just Zika end varjas. Dokumendid olid tal korras ja ta arvatavasti polekski tähelepanu äratanud. Kuid ta ei tahtnud hädaohtu saata perekonda, kes talle oli andnud ulualust, ja katsus kolmanda korra aknast alla hüpata. Ta kukkus ja toodi vangla haiglasse surmava selgroovigastusega. Gestapolased ei teadnud, kes oli neile kätte langenud. Alles kaheksateistkümne päeva pärast tunti ta ära ülesvõtte järgi ja surija toodi Petscheki paleesse ülekuulamisele. Siin kohtusime temaga viimast korda. Mind toodi siia, et temaga silm silma vastu seada. Andsime teineteisele kätt, ta naeratas mulle oma laia hea naeratusega ja ütles:

„Tere, Julius!”

See oli kõik, mis temalt kuuldi. Pärast seda ei öelnud ta mitte ühte sõna. Mitme hoobi järel näkku kaotas ta teadvuse. Mõne tunni pärast ta suri.

Ma teadsin ta vangistamisest juba 29. mail. Meie luure töötas korralikult. Selle abil ma kooskõlastasin temaga osaliselt oma edaspidised sammud. Hiljem kiitis meie plaani heaks ka Honza Černý. See oli meie Keskkomitee viimane otsus.

Honza Černý areteeriti 1942. aasta suvel. Siin ei olnud enam mingit juhuslikkust; sissekukkumine toimus Černýga sidet pidava Jan Pokorný kurite-

geliku arguse pärast. Pokorny ei käitunud nii, kuidas juhtiv parteitöeline oleks pidanud käituma. Pärast mõnetunnilist ülekuulamist, enesestmõistetavalt küllaltki julma — aga millist kohtlemist ta olekski võinud oodata? — pärast mõnetunnilist ülekuulamist muutus ta araks ja andis üles korteri, kus ta kohtus Honza Černyga. Siit viisid jäljed Honza enese juurde, mõne päeva pärast langes ta gestapo kätte.

Meid seati vastamisi otsekohe, kui ta toodi.

„Tunned sa teda?“

„Ei, ei tunne.“

Mõlemad vastasime ühtmoodi. Siis keeldus ta üldse vastamast. Ta vana haav säästis teda pikka-aegsetest kannatustest. Varsti kaotas ta teadvuse. Enne kui asi teise ülekuulamiseni jõudis, oli ta juba täpselt informeeritud ja toimis edasi vastavalt meie otsusele. Temalt ei saadud midagi teada. Teda hoiti kaua vanglas. Oodati kaua, et kellegi uued tunnistused panevad ta kõnelema. Ei jõutud ära oodata.

Vangla ei muutnud teda.

Lõbus, vapper, avas ta teiste ees elu kaugemaid perspektiive, teades, et tal endal on ainult üks perspektiiv — surm.

1943. aasta aprilli lõpul viidi ta äkki Pankracist ära. Kuhu, on teadmata. Säärases äkilises ärasaatmises on midagi kurjaennustavat. Võib muidugi eksida. Kuid ma ei usu, et meile oleks määratud veel kord kohtuda.

Me arvestasime alati surmaohtu. Me teadsime: kui satume gestapo kätte, siis elusana me sealt ei pääse. Ja vastavalt sellele toimisime ka siin.

*

Ka minu mäng läheneb lõpule. Lõpp on kirjutamata. Ma ei tea seda. See ei ole mäng. See on elu.

Aga elus pole pealtvaatajaid.
Eesriie tõuseb.

Inimesed, ma armastasin teid! Olge valvsad!

9. 6. 43.

Julius Fučik

SISUKORD

<i>Esimene peatükk</i>	
Kakskümmend neli tundi	11
<i>Teine peatükk</i>	
Suremine	19
<i>Kolmas peatükk</i>	
Kong nr. 267	27
<i>Neljas peatükk</i>	
„Nelisada“	37
<i>Viies peatükk</i>	
Inimesed ja marionetid I	54
<i>Kuues peatükk</i>	
Piiamiseseisukord 1942. aastal	79
<i>Seitsmes peatükk</i>	
Inimesed ja marionetid II (Pankrac)	86
<i>Kaheksas peatükk</i>	
Lehekülg ajaloost	110

Toimetaja O. Lauristin. Kunstiline toimetaja
H. Vitsur. Tehniline toimetaja O. Kasemets.
Korrektorid E. Toots ja A. Kalberg.

Ladumisele antud 15. XII 1951. Trükkimisele antud 18. II 1952.
Trükiarv 3000. Paber 70:92, ¹/₃₂. Trükipoognaid 3,75. Formaadile 60:92 kohaldatud trükipoognaid 4,39. Arvutuspoognaid 4,84. MB-00582. Trükikoda „Ühiselu“, Tallinn, Pikk tänn, 40/42. Tellimise nr. 4008.

На эстонском языке.

Hind rubl. 6.15.

Rbl. 4.30

A-19289

ix

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00384383 8